

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 6, p. 434-461, December 2012

OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

OTTOMAN LAND SYSTEM: A GENERAL ASSESSMENT

Yrd. Doç. Dr. Cemile ŞAHİN

Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Abstract

The purpose of this article is to provide information about the Ottoman Land System. In this context according to Ottoman Land Law, land in Turkey is divided into five classes: Arazi Memluké, Arazi Mirié, Arazi Mevkufé, Arazi Metruké and Arazi Mevat. In other words, we tried to describe freehold lands, crown lands, mortmain lands, abandoned lands and dead lands in the ottoman territories.

In the second half of the XVI. century, Ottoman land systems began to deteriorate and this situation brought political, military, social and economic problems. Before the land code of 1858 there were various land regulations throughout the empire. The Ottoman Land Code of 1858, which put various land regulations throughout the empire into a standard code. Ottoman Empire wanted to implement a standard code with the land law of 1858 over all the own territories. Therefore this study will basically deal with the Ottoman land system before and after the promulgation of the Land Code of 1858. the Land Code could not be properly implemented in the empire. As is known, the land code of 1858, remained in force until the Republican period, did not bring desired success. In this respect, this study have evaluated the implementation process of the Ottoman Land Code and its social, economics and political influences throughout the Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman land system, Ottoman land law, manorial system, timar, glebe, waqf.

Öz

Osmanlı toprak sistemini ele aldığımız bu çalışmamızda, Osmanlı topraklarının statüsü hakkında bilgi vermeye çalıştık. Bu doğrultuda miri arazi, mülk arazi, vakıf arazi, metruk arazi ve mevat arazi, bu

arazilerin hukuki statüsü ve çeşitleri ile tımar sistemi konularını ele aldık. Diğer yandan, kaynağını İslam hukuku, kendinden önceki Türk-İslam devletleri ve ele geçirilen bölgelerdeki mevcut uygulamalardan alarak siyasal, sosyal, ekonomik ve askeri amaçlar doğrultusunda şekillenen Osmanlı toprak sisteminde kişi, toplum ve devlet çıkarlarının ön planda tutulduğunu gözler önüne sermeye çalıştık.

Osmanlı Devleti'nde toprak sistemi, içinde yaşanan dönemin gerektirdiği ekonomik, siyasi, sosyal ve askeri koşullara bağlı olarak şekillendiğinden, devletin yapısı, halkın sosyal, ekonomik ve hukuki durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Osmanlı Devleti'nde, ülkenin her yerinde geçerli tek bir toprak sistemi uygulanmamıştır. Bu doğrultuda 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi'nden önce her eyalet için ayrı ayrı kanunnâme çıkartılırken, 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi ile toprak sistemi ayrıntılı ve toplu bir şekilde düzenlenerek, yeni esaslara bağlanmıştır. Bu şekilde bütün ülkede geçerli tek bir sistem ve toprak hukukunda birlik sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak, Cumhuriyet dönemine kadar yürürlükte kalan Arazi Kanunnâmesi ile de uygulamada istenilen başarıya tam olarak ulaşıldığı söylenemez. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren toprak sisteminde bozulmaların başlaması siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bu durum kişi ve toplum menfaatlerinin bozulmasına neden olmuştur. Çalışmamızda bu gelişmelerin üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı toprak sistemi, miri arazi, mülk arazi, vakıf arazi, metruk arazi, mevat arazi, tımar sistemi, dirlik teşkilatı.

Giriş

Bir medeniyeti anlayabilmek için öncelikle, sosyal ve ekonomik gelişmenin önemli faktörlerinden biri olan toprak sisteminin incelenmesi gerekir. Çünkü zenginliğin çoğunlukla toprağa bağlı olduğu bir dönemde, devletin yönetimi, halkının sosyal, ekonomik ve hukuki durumu, o ülkede uygulanan toprak sistemi ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla Osmanlı toprak sisteminin incelenmesi, devletin sosyal ve ekonomik yapısı ve halkın hukuki durumu hakkında önemli bilgiler vermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı toprak sistemi, kişi ve toplum menfaatlerini düzenleyen, toplumcu bir karakter taşımakta olup, esas itibarı ile kaynağını İslam hukukundan almıştır. İslam arazi hukuku, Osmanlı Devleti tarafından dönemin şartlarına adapte edildiği gibi, bunun yanı sıra Selçuklular, Beylikler ve Bizans toprak sistemlerinin de Osmanlı toprak sistemine etki ettiği bilinmektedir. Zaten Osmanlı Devleti'nde, ülkenin her tarafında geçerli ve hâkim olan tek tip bir toprak sistemi uygulanmamıştır. Üç ayrı kıtada geniş bir alanda yayılmış olan Osmanlı topraklarında tek tip bir uygulamanın olması çok kolay olmadığından, genellikle fetih yoluyla ele geçirilen geniş topraklarda, eskiden beri uygulanan örf ve adetler, hukuki ve fiili durumlar göz önüne alınarak, her bölgenin kendi özelliğine göre şekillenen istikrarlı bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Sonuçta, Osmanlı Devleti'nde toprak sistemi düzenlenirken, halkı daha özgür ve mutlu kılmak, toplum ve devlet yararını gözetlemek gibi amaçlar ön planda tutulmuştur.

İslam Hukukuna Göre Toprak Sistemi

Toprak sistemi, tarihin çeşitli dönemlerinde, dönemin gerektirdiği koşullara bağlı olarak şekillendiğinden, her devlet içinde bulunduğu ekonomik, siyasi, sosyal ve askeri şartlar doğrultusunda kendi toprak sistemini oluşturmaya çalışmıştır.

İslam hukuku, bazı idari işlerde, atamalarda ve vergilerin toplanması ve dağıtılması vb. konularda olduğu gibi, toprak meselesinde de devlet başkanına şer'i kurallar dairesinde

geniş yetkiler tanımıştır. Bu durumda, İslam devletinde ilk dönemlerden itibaren şariat esasları, halifelerin emirnameleri ve her eyaletin kendine has örf ve adetleri birleştirilerek, uygulama yoluna gidilmiştir¹.

Fetihler, İslam'da toprak mülkiyetinin esasını teşkil eder. Bu anlamda fetih, fethedilen topraklardaki mülkiyet hakkını sona erdirir. Fakat fethin barış ya da savaş yoluyla olması arasında bazı farklılıklar vardır. Buna göre, İslamiyeti kendi rızası ile kabul edip ihtida edenlerin mülkiyet hakları aynen korunmuş ve bu topraklar öşüre tabi tutulmuştur. Diğer taraftan savaş yoluyla fethedilen topraklarda ise hükümdara geniş yetkiler verilmiştir. Buna göre, hükümdar toprağı istediğı gibi tasarruf edebilir; galipler arasında paylaşılabilir, hazineye devredebilir ya da vergi karşılığında eski sahiplerinin tasarrufunda bırakabilir².

İslam hukukuna göre toprak mülkiyetinin Rakabe, Tasarruf ve Zilyetlik olmak üzere üç unsuru vardır. **Rakabe;** Toprağın kuru mülkiyet hakkıdır. **Tasarruf;** Toprakta faydalanma hakkıdır. **Zilyetlik;** Toprak üzerindeki fiili hakimiyettir. Bu hakimiyet, toprağı elinde bulundurma ve onda tasarruf etme yetkisini kapsar³.

İslam'da mülkiyet hakları bakımından toprak: Mülk topraklar ve Mülk olmayan topraklar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mülk Topraklar; şahısların, üzerinde özel mülkiyet hakkına sahip oldukları topraklardır. Mülk Olmayan Topraklar; çıplak mülkiyeti devlete, tasarruf hakkı fertlere, kamuya ya da bir topluluğa tahsis edilmiş olan topraklardır⁴.

XVI. yüzyılın ünlü hukukçusu Ebu's-suûd Efendi'ye göre İslam ülkelerinde topraklar; Öşri topraklar (arazi-yi öşriyye/arz-ı öşri), Haraci topraklar (arazi-yi haraciyye/arz-ı haracî) ve Arz-ı memleket (arz-ı emiriyye/arz-ı taz'if) olmak üzere üç kısma ayrılmıştır⁵.

Toprak, ürünleri ya da yeri bakımından değil, sahipleri bakımından bu şekilde ayrılmıştır. Buna göre, öşri toprakların sahibi Müslüman, haraci toprakların sahibi zımmî ve miri toprakların sahibi ise tagallübî yani fetihle ele geçirilerek idare edilen toprakların sahipleridir⁶.

Osmanlı Devleti'nde Toprak Sistemi

Osmanlı Devleti'nde toprak sisteminin kaynağını genel anlamda İslam arazi hukuku oluşturmakla birlikte, devletin gelişerek fethettiğı topraklar artınca, kendilerinden önceki Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Beylikler ve Bizans toprak yönetiminin, Osmanlı toprak sistemini etkilediğı, buna göre toprağı taksim ve idare ettikleri bilinmektedir⁷.

Osmanlı Devleti'nin toprak sisteminin hem mülkiyet ilişkileri hem de devlet ve reaya ilişkileri açısından incelenmesi, arazinin statüsü ve kullanım biçimi ile ilgili politikaların tespit

¹ Mustafa Demirci, **İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, İstanbul 2003, s.15.

² Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Konya 1992, s.10.

³ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C:I, İstanbul 2000, s.148.

⁴ H. Cin, **a.g.e.**, s.11.

⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani", **Belleten**, C:XV, S:59, Ankara 1951, s.384-385.

⁶ Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1995, s.88-89.

⁷ Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C:3, Ankara 1999, s.59.

edilmesinde büyük önem taşımaktadır⁸. Osmanlı toprak sistemi ile ilgili hukuki düzenlemeler incelendiğinde, 1858 Arazi Kanunnâmesi'nden önceki dönem ve 1858 Arazi Kanunnâmesi'nden sonraki dönem olmak üzere iki ayrı dönem karşımıza çıkmaktadır.

1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi'nden Önce Osmanlı Devleti'nde Topraklar

İslam arazi hukuku, Osmanlı Devleti'nde ufak-tefek bazı değişikliklerle, dönemin şartlarına adapte edilmiştir. Osmanlı toprak teşkilatı düzenlenirken, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnâmesi'nin kabulüne kadar, her eyalet için ayrı ayrı kanunnâmeler çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde, toprağın hukuki statüsü ve tasarruf şekli bakımından, ülkenin her tarafında geçerli ve hâkim olan tek bir sistem uygulanmamıştır. Zaten üç ayrı kıtada bulunan geniş Osmanlı topraklarında, tek tip bir uygulamanın uzun yıllar sürmesi pek mümkün olmadığından, Osmanlı idarecileri genellikle fetih yoluyla ele geçirilen geniş topraklarda, eskiden beri uygulanan örf ve adetleri, hukuki ve fiili durumları göz önüne alarak, her bölgenin kendi özelliğine göre şekillenen istikrarlı bir yapı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu nedenle, tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerle, bu sisteme dahil edilmeyen eyaletler arasında askeri, idari ve mali alanlarda bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Ancak, tımar sisteminin uygulanmadığı bölgelerde, toprağın hukuki durumu ve tasarruf biçimleri açısından birçok noktada benzerlik görülmüştür. Bu nedenle, ülkenin genelinde toprağın hukuki durumunu ana hatlarıyla miri, mülk ve vakıf arazi olacak şekilde tasnif etmek mümkündür⁹.

İslam hukukunda yer alan ve mülkiyet hakları bakımından mülk topraklar ve mülk olmayan topraklar şeklinde ikiye ayrılan toprak çeşitleri, Osmanlı Devleti'nde de mevcuttur. Ancak, devletin ilk yıllarından itibaren toprak rejimi, toprakların yeniden sınıflandırılmasına imkan veren bazı değişikliklere uğramıştır. Örneğin; fethedilen topraklardan, çıplak mülkiyeti (rakabesi) devlete, toprağı kullanma hakkı da, tapu adı verilen bir bedel karşılığında fertlere ait olan topraklar, “miri toprak” adını almıştır. Miri arazinin bir kısmı padişahlar tarafından özel mülk olarak bağışlanırken veya bedeli karşılığında satılırken, büyük bir kısmı da hizmetleri karşılığında askerlere veya devletin yüksek mevkilerinde bulunan kişilere verilmiştir. “Dirlik (tımar) Sistemi” adı verilen bu sistemde, kendilerine tımar verilen kimseler, arazinin rakabesine veya tasarruf hakkına değil, sadece gelirlerine (vergilerine) sahip olmuşlardır. Diğer yandan, fethedilen toprakların bir kısmı, Hicaz, Basra gibi bazı eyaletlerde Müslüman halkın, Sakız, Midilli ve Kıbrıs gibi yerlerde de Gayr-i Müslim halkın özel mülkü olarak muhafaza edilirken, bazı eyaletlerde ise, askerler arasında özel mülk olarak paylaştırılmıştır¹⁰.

Bunların dışında, bazı mülk sahiplerinin dini veya çeşitli sebeplerle topraklarını hayır amaçlı olarak tahsis etmeleri sonucunda, “vakıflar” ortaya çıkmıştır. Kısacası, Osmanlı Devleti'nde tek tip bir araziden söz etmek mümkün değildir.

1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi'nden Sonra Osmanlı Devleti'nde Topraklar

Arazi Kanunnâmesi'nin kabulüne kadar her eyalet için ayrı ayrı kanunnâmeler çıkartılırken, Arazi Kanunnâmesi, o döneme kadar arazi ile ilgili olarak çıkarılmış çeşitli ferman, kanun ve fetvalarda dağınık halde bulunan arazi hükümlerini bir araya toplayan, esaslarını tamamen Osmanlı hukukundan alan ve uzun yıllar boyunca uygulanmış arazi hukukunu kanunlaştıran temel bir kanun niteliği taşımaktadır¹¹. 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen zaman içindeki toprak düzeni ayrıntılı ve toplu bir şekilde düzenlenmiş ve toprak sistemi yeni esaslara

⁸ M. Macit Kenanoğlu, “1858 Arazi Kanunnâmesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S:1, 2006, s.107.

⁹ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1998, s.119-120.

¹⁰ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, İstanbul 1973, s.55-57.

¹¹ M. Macit Kenanoğlu, **a.g.m.**, s.110.

bağlanmıştır. Osmanlı Devleti, Arazi Kanunnâmesi ile toprak hukukunda birliği sağlamış ve bütün ülkede geçerli olan bir sistemi uygulamaya koymuştur¹². Arazi Kanunnâmesi'ne göre Osmanlı Devleti'nde toprakların statüsü;

- Mirî Arazi (arazi-yi emiriyye)
- Mülk Arazi (arazi-yi memlûke)
- Vakıf Arazi (arazi-yi mevkûfe)
- Metrûk Arazi (arazi-yi metrûke)
- Mevat Arazi (arazi-yi mevât)

şeklinde tespit edilmiştir¹³.

Arazi Kanunnâmesi yürürlüğe konulduktan sonra, topraktan alınan vergiler kaldırılmış ve sadece üründen alınan % 10 nisbetinde bir vergi konulmuştur¹⁴. Ancak toprağın verimlilik durumu, iklim koşulları gibi bazı önemli faktörler göz ardı edildiğinden, bu durum yeri geldiğinde, halk bazında eşitsizliklere ve sıkıntılara neden olmuştur. Diğer yandan, Osmanlı topraklarında mülk edinemeyen yabancılar, Arazi Kanunnâmesi'nden sonra, bazı bölgeler hariç, mülk edinme hakkına sahip olmuşlardır.

Osmanlı toprak düzeninin esasını, miri arazi rejimi oluşturmaktadır¹⁵. Yani, Osmanlı Devleti'nde toprakların yaklaşık % 87'si miri bir nitelik taşırken, bunun yanında başka toprak çeşitleri de mevcuttur¹⁶. Dolayısıyla, Arazi Kanunnâmesi ile esas olarak miri arazi düzenlenmiştir. Buna göre miri topraklar eskiden olduğu gibi yine devlet elinde olup, dirlik sahiplerine ait haklar da devletin eli altında tutulmuştur.

1858 Tarihli Arazi Kanunnâmesi ile beş gruba ayrılan Osmanlı toprak çeşitlerini şu şekilde incelemek mümkündür:

1. Miri Arazi ve Tımar Sistemi

Miri kavramı, Osmanlı Devleti'nde devlete ait olan tüm menkul ve gayrimenkuller için kullanılan idari bir kavram olup genel anlamda miri at, miri arazi gibi bir şeyin hazineye ait ve devlet malı olduğunu göstermek için kullanılmıştır¹⁷. Buna göre miri arazi; Rakabesi (mülkiyeti)¹⁸ devlete ait olan, tasarruf şekli ise devlet tarafından düzenlenen arazilerdir. Tarıma elverişli toprakların büyük bir kısmı miri araziden sayıldığı gibi, tapu ile tasarruf edilen tarlalar, çayır ve korular, yaylak-kışlak ve benzeri yerler de miri araziden sayılır¹⁹.

¹² M. Macit Kenanoğlu, **a.g.m.**, s.109.

¹³ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Ebru Yay., İstanbul 1985, s.13; **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.62; F. Ongley, **The Ottoman Land Code**, London 1892, s.1.

¹⁴ Mehmet Ali Ünal, **a.g.e.**, s.121.

¹⁵ Halil Cin, **a.g.e.**, s.12-18.

¹⁶ A. Mesud Küçükcalay, "Osmanlı Toprak Sistemi - Miri Rejim -", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C:3, Ankara 1999, s.54.

¹⁷ A. Mesud Küçükcalay, **a.g.m.**, s.53.

¹⁸ Mülkiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.:Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak), Çev.: Zeynep Altok, İstanbul 2010, s. 131-142.

¹⁹ Halil Cin, **a.g.e.**, s.51; **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, s.14; F. Ongley, **a.g.e.**, s.8-10.

Miri arazinin mülkiyeti devlete ait olup, alınıp-satılamaz, hibe ve vakf edilemez. Yani, miri topraklar, üzerinde yaşayan kişilere ait olmayıp, bunlar kiracı durumundadırlar. Devlet, arazinin tasarruf hakkını, kamu yararının gerektirdiği şekilde tanzim eder. Arazi, işletilmek üzere süresiz olarak reayaya verilebilir ve reaya, süresiz olarak araziye tasarruf edebildiği gibi, ölümü halinde de bazı şartlarla arazi, mirasçılara intikal edebilir. Miri araziye reayaya verme işi, devlet adına bu iş ile görevlendirilmiş memurlar tarafından yapılmaktadır²⁰. Yani mülkiyeti devlete ait olan miri araziler, “sahib-i arz” denilen memurun izni ve vasıtası ile belli bir bedel karşılığında reayaya kullandırılmıştır²¹.

1.1. Miri Arazinin Çeşitleri

Devlete ait olan miri arazi, gelirlerinin ve tasarruf hakkının kullanılması açısından ikiye ayrılabilir:

Arazi-yi Miriye-i Sırfa: Geliri tamamen hazineye ait olan arazilerdir. Arazi-yi Miriye-i Mevkûfe: Sadece geliri veya hem geliri hem de kullanım hakkı ya da sadece kullanım hakkı belli bir amaca tahsis edilmiş olan arazilerdir²².

1.2. Osmanlı Devleti’nde Miri Arazinin Oluşumu

Osmanlı Devleti’nin özellikle yeni kurulduğu dönemlerde Anadolu ve Balkanlar’da yaşanan siyasi bozukluklar, feodal rejime benzer bir toprak düzeninin ortaya çıkmasına sebep olduğundan, halkın büyük bir kısmı, kendisine ait olmayan topraklar üzerinde, ırsî ve daimi bir kiracılık ilişkisi içerisinde yaşıyordu. Bizans ve Anadolu Selçuklu Devleti toprakları üzerinde kurulmuş olan Osmanlı Devleti bu durumda, bir yandan Anadolu’daki toprak sistemini düzenlemeye çalışırken, bir yandan da fethettiği yerlerde Bizans’tan kalma ve bir çeşit toprak köleliğinin olduğu derebeylik rejimini yok etmeye çalışmıştır²³. Zamanla artan askeri, idari ve ekonomik ihtiyaçlar, devletin ana gelir kaynağını oluşturan toprağın sıkı bir kontrole tâbi tutulmasını gerekli kıldığından, “toprağın mülkiyetinin devlete ait olması” prensibi esas alınmıştır.

İlk Osmanlı padişahları, arazinin mülkiyeti devlette olmak şartıyla, gelirinden faydalanma hakkını askeri hizmet karşılığında askerler arasında dağıtmışlardır. Bütün gelirlerin bir merkezde toplanması ve oradan dağıtılması zor ve masraflı bir iş olduğundan, böylece devlet, belirli vergilerin toplanması yükünü de tımar sahibine bırakmıştır. Bu işlem ancak padişahın beratı ile gerçekleştiğinden, tımar sistemi yerel güçlerin oluşumuna yani feodalizme dönüşmemiştir. Aynı şekilde görevini yapmayan tımar sahibinin elinden tımarının alınması ve yüksek gelire sahip toprakların tek kişiye verilmeyip hisselerle bölünmesi, feodalizmi ve köylü üzerinde baskı kurulmasını önlemiştir. Diğer yandan, fethedilen yerlerdeki yerli halkın menkul ve gayrimenkul mallarına dokunulmamış, şehirlerde bulunan araziler, mülk olarak sahiplerine bırakılmıştır²⁴.

Kısacası, kurulduğu dönemde ve sonradan ele geçirdiği bazı yerlerde, bir çeşit toprak köleliği ve derebeylik sistemi ile karşılaşan Osmanlı Devleti, mevcut toprak düzenine müdahale etmiş ve derebeylik yerine tımar sistemi uygulanmıştır. Osmanlı padişahları, fethedilen toprakların bir kısmının mülkiyetini halka bırakırken, bir kısmının mülkiyetini de devlete bırakmış ve sadece tasarruf hakkını halka vermiştir. Böylece “Miri Arazi Rejimi”

²⁰Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler I**, İstanbul 1980, s.302-303; Yusuf Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.91.

²¹ M. Macit Kenanoğlu, **a.g.m.**, s.111.

²² Halil Cin, **a.g.e.**, s.51-52.

²³ Ömer Lütfi Barkan, **a.g.e.**, s.233.

²⁴ Halil Cin, **a.g.e.**, s.54-60; Yusuf Oğuzoğlu, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, İstanbul 2000, s. 119-120.

ortaya çıkmıştır. Sadece tasarruf hakkı halka verilen bu tür arazilerin gelirleri, askeri hizmet karşılığında belirli kimselere bırakılarak, “Dirlik (tımar) Sistemi” meydana getirilmiştir.

1.3. Miri Arazinin Şartları

Miri araziler, sadece fetih sonucunda elde edilen topraklardan meydana gelmemiştir. Aynı zamanda aşağıdaki arazi çeşitleri de miri araziye dönüştürülebilir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz²⁵.

- Fetih yoluyla elde edilen ve işletme ve haraç bütünlüğünün miras yoluyla parçalanmasını önlemek amacıyla, Gayr-i Müslim sahiplerine veya savaşta hizmet görenlere bırakılmayarak, devlete mal edilen araziler.
- Fetih sırasında niteliği (yani öşri ya da haraci olduğu) kesinlikle belirlenemeyen araziler.
- Sahibinin mirasçı ya da herhangi bir vasiyet bırakmadan ölmesi durumunda geriye kalan mülk topraklar.
- Sahibi bulunamayan ve bu durumun zaman aşımına uğradığı topraklar.
- Mülkiyeti devlete ait olan ancak mevat yani kullanılmayan, elverişsiz ve ölü bir durumda olan toprakların ihya²⁶ edilmesi yani ekilir biçilir hale getirilmesi ile elde edilen topraklar.

1.4. Tımar Sistemi (Dirlik Teşkilatı)

Osmanlı Devleti’nde geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere, bir kısım asker ve memurlara, belirli bölgelerden kendi adlarına ve hesaplarına tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve özellikle de senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askeri dirliklere “tımar” adı verilmektedir²⁷.

Diğer bir ifade ile tımar, devletin miri araziden belirli bir kısmın yıllık gelirinin, tamamının veya bir kısmının, belli hizmetler karşılığında bir şahsa verilmesi ve karşılığında da bazı hizmetlerin o şahsa yüklendiği; mali, idari ve askeri amaçları olan bir sistemdir. Bu sistemde devlet miri araziye, savaşta yararlılık göstermiş olan kumandanlara ve devletin yüksek kademelerinde bulunan memurlara, hizmet karşılığı vermiştir. Ancak arazinin mülkiyeti devlete ait olup, kendisine verilen kimsenin mülkü değildir²⁸.

Osmanlı Devleti’nde, mülkiyeti ve kullanım hakkı devlete ait olan miri araziye devlet bizzat işletmemekte olup bu arazinin kullanım hakkını, sınırsız süreli bir kira sözleşmesi ile veya âriyet²⁹ yoluyla yerli halka (reâya) devreder. Halkın görevi ise, araziye işletmek ve elde edilen gelirden belirli bir kısmını devlete vergi olarak ödemektir. Padişah da, halkın devlete ödeyeceği bu vergi gelirlerini, belli hizmetler karşılığında, belli şahıslara tahsis eder. “Sipahi” ya da “Sahib-i Arz” adı verilen bu şahıslar, arazinin gerçek sahibi olmayıp, sadece nezaret ederler ve halk da bunların kölesi değildir. Halk hürdür, devletin kiracısı durumundadır ve

²⁵ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.68-69; Halil Cin, **a.g.e.**, s.62-63; A. Mesud Küçükcalay, **a.g.m.**, s.55.

²⁶ İhya: Tarıma elverişli olmayan, kıraç yani ölü durumda olup kullanılmayan toprakların, ekilip biçilebilir duruma getirilmesi, şenlendirilmesidir.

²⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Tımar”, **İ.A.**, C:XII/1, MEB Yay., İstanbul 1974, s.286.

²⁸ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara 2008, s.124.

²⁹ Âriyet: Belli bir malın kullanılmasının, geri verilmek şartıyla bedelsiz olarak bir kimseye bırakılmasıdır.

sipahiler de devletin vergi tahsil yetkisi tanıdığı şahıslardır. Ancak bunların topladıkları vergi gelirleri, belli hizmetler karşılığında (genellikle askeri hizmetler) kendilerine aittir³⁰.

1.4.1. Tımar Sisteminin Kökeni

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemlerde, Anadolu'da zaten mevcut olan Tımar sisteminin tamamen Osmanlı Devleti tarafından geliştirildiği söylenemez.

Tımar sisteminin tarihsel kökenlerini, Batı Asya'da ve özellikle İran'daki toprak rejimlerinde, Selçuklular'ın ikta sisteminde ve Bizans'ta aramak gerekir³¹. Tımar sisteminin Osmanlılar tarafından mı ortaya koyulduğu ya da Osmanlılara nereden geldiği ile ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşleri üç grupta toplamak mümkündür. Bu görüşler şunlardır³²:

- Osmanlı tımar sistemi, Selçukluların da uygulamış olduğu İslam'ın İkta sisteminden gelmiştir³³,
- Tımar sistemi, Sasanilerden Araplara ve Araplardan da Türklere gelmiştir,
- Tımar sistemi Osmanlılara Bizanslılardan gelmiştir.

İleri sürülen bu görüşler incelendiğinde, tımar sisteminin eski Türklerde, Moğollarda, Bizanslılarda, Selçuklularda, Ön Asya'nın çeşitli milletlerinde ve Ortaçağ Avrupası'nda uygulandığı ve tek başına hiçbir milletin malı olmadığı görülmektedir. Yani bu sistem, bir olgunlaşmanın sonucu olup, tarihin ortak malıdır. Tımar sistemi, Osmanlıların tarih sahnesine çıkışı sırasında Anadolu'da tarihi şartlar ve etkiler sonucu biçimlenmiştir. Bir milletin, başka milletlerin kurumlarını örnek alması ve sonuçta birbirine benzer kurumların ortaya çıkması mümkün olduğundan, Osmanlı Devleti'nin de tımar sistemini kurarken diğer devletlerin benzer kurumlarından yararlanmış olması mümkündür. Diğer yandan, tımar sisteminin kabulünde, devletin kurulduğu ve sonradan ele geçirdiği bölgelerin sosyal ve ekonomik durumunun, mevcut toprak düzeninin, askeri-idari durumunun ve ihtiyaçlarının da etkili olduğu göz ardı edilmemelidir³⁴.

1.4.2. Tımar Sisteminin Gelişimi

Osmanlı Devleti'nde tımar sistemi, Osman Gazi'nin fetihleri ile başlamakta olup, Osman Gazi fethettiği arazileri tımar olarak askerlerine dağıtmış ve bununla ilgili olarak şu ilkeleri koymuştur³⁵:

- Tımarların sebepsiz yere sahiplerinden geri alınmaması,
- Tımar sahibinin ölümü halinde arazinin, miras yoluyla bu kimsenin oğluna geçmesi,

³⁰ A. Akgündüz - S. Öztürk, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999, s.500-501.

³¹ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, İstanbul 2010, s.41.

³² Coşkun Üçok, "Osmanlı Devlet Teşkilatından Tımarlar", **AHFD**, C:I, S:4, s.529-530.

³³ Osmanlıların, Selçuklular vasıtasıyla Abbasilerdeki ikta sistemini geliştirmeleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. F. Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1981, s.95-99; F. Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara 1999, s.109.

³⁴ Halil Cin, **a.g.e.**, s.41; İlber Ortaylı, **a.g.e.**, s.124-125.

³⁵ Mehmed Neşri, **Kitâb-ı Cihannümâ (Neşri Tarihi)**, C:I, Haz.: Faik Reşit Unat Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.111-113; **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz.: A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985, s.28-29. Bu konu Aşıkpaşazade'de ve Neşri Tarihi'nde şu şekilde yer almaktadır: "...ve dahi her kime bir tımar veririm, elinden sebepsiz yere almasınlar. O ölünce oğluna versinler ve eğer küçük dahi olsa versinler. O, savaşa yarayacak hale gelinceye kadar sefer vaktinde hizmetkârları sefere gitsin. Her kim bu kanunu tutarsa Allah ondan razı ve eğer neslime bu kanundan başka bir kanun koyduracak olursa edenden ve ettirenden Allahu Teala razı olmasın."

• Oğul küçükse, hizmet edecek yaşa gelinceye kadar, hizmetkârlarının savaşa gitmesi.

Osmanlı Devleti'nde Osman Gazi döneminden itibaren var olduğu bilinen tımar sistemi, sonraki dönemlerde de başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Orhan Gazi döneminde sınıra yerleştirilen kumandanlara tımar verilmiş, Rumeli fethedilince sistem burada da tatbik edilmiş ve Yakup Ece, Gazi Fazıl gibi kimselere Gelibolu havalisi tımar olarak verilmiştir³⁶.

I. Murat döneminde, Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın yardımıyla tımarlar tanzim edilmiş ve tımarların tam teşkilatı, bu dönemde tamamlanmıştır. Dirliklerin tımar ve zeametlere ayrılması bu dönemde olmuştur³⁷. Sonraki dönemde Ankara Savaşı (1402) nedeni ile Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanmasında bir duraklama yaşanmışsa da, Fatih döneminde tımar sistemini geliştirmek için yeni kanunlar çıkarılmıştır. Bu dönemde İstanbul'daki dirlik defterlerine yalnız sipahilerin isimleri değil, aynı zamanda dirlik gelirleri ve beratların bir kopyası da yazdırılmıştır. II. Bayezid döneminde tımar teşkilatında büyük bir yenilik yapılmamış olmasına rağmen, Suriye'yi fethettiği zaman bu ülkenin topraklarının büyük bir kısmını dirlik olarak dağıtan Yavuz Sultan Selim döneminde, tımar sistemi mükemmel bir şekilde işlemiştir³⁸.

Tımar sistemi, Kanuni Sultan Süleyman döneminde gelişiminin doruk noktasına ulaşmış ve bu dönemde miri arazi ve tımar sistemine ait olan hukuk sistemleştirilmiştir. Ayrıca, sipahizade olmayan fakat cesaret ve hizmetleri ile dirlik elde etmiş olan kimselerin dirliklerinin tasdik edilmesi ile tezkereli ve tezkeresiz tımar ayrımı gibi çalışmalar da Kanuni döneminde yapılmıştır. Ancak, tımar sistemindeki bozulmanın ilk tohumları da yine Kanuni döneminde atılmış ve tımar verilmesinde uygulanan sıkı kurallar gevşemeye başlamıştır³⁹.

1.4.3. Tımar Sisteminin Özellikleri

Miri arazinin mülkiyeti devlete, kullanım hakkı da şahıslara ait olduğundan, devletin miri arazi üzerindeki hakkı, dolayısıyla tımar arazisi üzerindeki hakkı da mülkiyet hakkından ibarettir. Devlet, mülkiyeti kendine ait olan bu araziye, askeri hizmet karşılığında sipahilere vermiştir. Sipahi ise arazinin sahibi olmayıp, sadece reayadan devletin alacağı vergileri toplama hakkına sahiptir. Buna karşılık, tam teçizatlı asker beslemek, bizzat sefere katılmak gibi hizmetlerle yükümlüdür. Yani devlet ile sipahi arasında, iki tarafa da yükümlülük getiren bir sözleşme söz konusudur. Tımar sahibi, kendisine verilen dirliği, devlet adına, işlemek üzere reayaya verir ve devletin temsilcisi olarak, reayadan, miktarı ve çeşidi kanunlarla belirlenmiş olan vergileri toplamakla yükümlüdür. Tımar sahibinin, reayanın şahsı üzerinde bir hakkı söz konusu değildir⁴⁰.

Kısacası tımarlı sipahi, asker ya da memur olarak devlete hizmet etme karşılığında, tımarın gelirinden yararlanma hakkına sahiptir. Reaya ise devlete vermekle yükümlü olduğu vergilerle, tımarlının devamını sağlamak üzere topraktan yararlanma hakkına sahip olup, sonuçta her ikisi de devlet için çalışmışlardır.

³⁶ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.77.

³⁷ Nicoară Beldiceanu, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar**, Çev.: M. Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s.13; Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, İstanbul 2005, s.83.

³⁸ Coşkun Üçok, "Osmanlı Devlet Teşkilatında Tımarlar", **AHFD**, C:II, s.89-90.

³⁹ Coşkun Üçok, **a.g.m.**, s.89-90; M. A. Ünal, **a.g.e.**, s.163-168.

⁴⁰ Halil Cin, **a.g.e.**, s.76.

Tımar sahipleri, dirliklerini çocuklarına bırakmadıkları gibi⁴¹, tımarlara yapılan atamalar da sık sık yenilenerek, tımar sahiplerinin uzun süre o topraklarda güçlenmesine izin verilmemiş ve böylece toprağa bağlı bir aristokrasinin oluşması engellenmiştir. Ancak, 16. yüzyıldan itibaren, dönemin şartları gereğince, tımar sahiplerine yönelik bazı ayrıcalıklar düzenlenmeye başlanmıştır. Buna göre tımarların babadan oğla geçebilmesi kabul edilmiş “sipahi oğlu sipahi” deyimini devlet de tanımaya başlamıştır. Buna rağmen yine de tımar sahiplerinin özerkliklerini sınırlamak amacıyla gerekli önlemler de sürekli göz önünde tutulmuştur. Mesela, tımar verilirken, sipahinin yerli olmamasına dikkat edilerek, yerli bir soy asaletinin oluşması da engellenmiştir. Tımandan yararlanma süresi üç yıl olarak belirlenmiş ancak buna pek uyulmamıştır⁴².

Bütün tımarlar, bir imtiyaz fermanı ile birlikte bizzat padişah tarafından verilmiş ve her padişah değişikliğinde bu beratların yenilenmesi şartı getirilmiştir. Diğer yandan, bir kişiye babasının tımarı verilirken, ilk andaki büyüklüğü ile verilmiş ve böylece tımarların kuşaktan kuşağa aile mülkü olarak genişlemesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır⁴³.

Tasarruf sahibi öldüğü zaman miri arazinin hangi şartlarla kime geçeceği kanunnâmede belirtilmiş olup, buna göre reayaya tapu ile verilen toprağı, reaya öldüğü zaman oğlu, sipahiye “tapu resmi” ödeyerek işlemeye devam etmiştir. Böylece, mülkiyeti devlete, kullanım hakkı reayaya ve vergilerini toplama yetkisi de sipahiye ait olan özel bir mülkiyet statüsü ortaya çıkmıştır⁴⁴.

Sipahilerin ellerinden tımarlarının alındığı çok sık görülmesine de ölüm, tımandan yararlanma hakkının sona ermesi, yükümlü olunan hizmetin yerine getirilmemesi, her cinsten suçlar, emekli olma ve benzeri durumlarda, tımar sahibi görevinden uzaklaştırılarak, tımarı elinden alınmıştır⁴⁵. Mesela, ölüm halinde tımarlının yerine, gerekli şartlar sağlandığı takdirde, merkez tarafından seçilen başka bir kimse, oğulları ya da torunlarından biri getirilebilirdi. Diğer yandan, hiçbir sebep gösterilmeksizin merkez tarafından, bir tımarlının yerine bir başkası getirilebildiği gibi, yine merkez tarafından bir tımarlı, başka bir tımara aktarılabilir veya Rumeli’den Anadolu’ya gönderilebilirdi. Tımarını terk ederek, hizmetini ihmal eden veya sefer halinde orduya katılmayan tımar sahibi (kendi yerine oğlunu, kardeşini veya bir akrabasını göndermiş olsa bile) görevinden uzaklaştırılırdı. Aynı durum, askerden kaçan, ihanet eden ve görev yerini terk eden tımarlılar için de geçerliydi. Bunun yanında teftişlere uymayan ve gerekli tehzattan yoksun olan tımarlılar da tımarını kaybetmekteydi. Diğer yandan cinayet, dine saygısızlık ve isyan, sarhoşluk, reayaya karşı kötü muamele, astlarıyla kötü ilişkiler gibi suçların işlenmesi durumunda da tımar geri alınabilirdi. Bir tımarın kaybedilmesine yol açabilecek nedenler arasında, kendi isteği ile tımandan vazgeçmek ve tayin beratında yer almayan varlıkların işletilmesi gibi sebepler de sayılabilir⁴⁶.

Bir tımarın geri alınmasının nedenleri ve gerektiğinde padişahın, hiçbir neden göstermeden tımarı geri alabilmesi, tımarın irsi olmadığını göstermektedir.

⁴¹ Y. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.97.

⁴² Ş. Pamuk, **a.g.e.**, s.48-49.

⁴³ Ş. Pamuk, **a.g.e.**, s.49.

⁴⁴ Nicoară Beldiceanu, **a.g.e.**, s.71.

⁴⁵ Ş. Pamuk, **a.g.e.**, s. 49.

⁴⁶ Nicoară Beldiceanu, **a.g.e.**, s.66-69; Y. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.97-98.

1.4.4. Tımar Sisteminin Esasları

a. Tımar Kaynakları

Fethedilen yerlerde ele geçirilen mal varlıkları ile uygulamada tımarlılara verilmiş bağ ve zeytinlikler, tımar kaynağı haline dönüştürülmüştür. Çiftlikler, buğday ve pirinç değirmenleri, zeytinyağı presleri vb. tımar kaynakları arasında sayılabilir. Tımar sahibinin, askeri yükümlülüklerinden dolayı kaynağın işletilmesi ile bizzat ilgilenmesi pek mümkün olmadığından, bu işlerle reaya ilgilenmiştir. Yılda üç gün tımar bağlarında çalışmakla yükümlü tutulan reayanın, bu şekilde bir takım angarya yükümlülükleri vardır⁴⁷.

Tımar kaynaklarının değerlendirilmesi; tapu resmi karşılığında kaynağın reayaya devri, reaya ile ortaklık (yarıcılık), İltizama verme ve reayanın yükümlü olduğu angarya olmak üzere, dört şekilde olmuştur⁴⁸.

b. Mali Gelirler (Vergiler) ve Diğerleri

Bir tımarlının gelirlerinin tümü, sadece tımar kaynağından değil, daha çok vergiler tarafından oluşturulmuştur. Tımar sahibi, tımarın cinsine bağlı olarak rüsum-ı örfiye (örfi vergiler), rüsum-ı şeriyye (dinsel vergiler) veya her ikisini birden tasarruf edebilmiştir⁴⁹. Yani sadece arazi vergileri değil, şahsi vergiler, göçebelerin vergileri ve cezai vergiler de tımara katılabilir. Tımar sisteminde bu gelirlerin miktarı, toplanma şekli belirtilerek, bir şahsa havale edilmiştir⁵⁰. Tımar sahiplerinin almaya yetkili olduğu vergiler, Tekalif-i Örfiyye ve Tekalif-i Şer'iyye olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

b.a. Rüsum-ı Örfiyye (Tekalif-i Örfiyye)

Rüsum-ı Örfiyye, devletin yürütme ve uygulama görevini yapmakta olan örf organlarınca, bu hizmetleri için reayanın ödeyeceği bedel olarak kabul edilebilir⁵¹. Zaman, bölge ve toplumlara göre isimleri ve çeşitleri de değişen örfi vergiler, Osmanlı Devleti'nde önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır⁵².

Tımar sistemi dahilindeki miri arazilerde tahrir yapılarak toprak, bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki parçalara ayrılmış, bu parçalara da "çift" veya "çiftlik" adı verilmiştir. Buna göre, toprağın reaya tarafından kullanılmasında devlet tarafından kabul edilen temel birim "çift" olup, çift (çiftlik), ziraat yapılan yer anlamında ve genellikle bir çift öküzün işleyebileceği arazi olarak tanımlanmıştır. Rüsum-ı Örfiyye içerisinde, çiftler üzerinden alınan vergiler yer almakta olup bu vergi, toprağın alanıyla orantılı olarak saptanmıştır. Bir çift arazi, bulunduğu yere ve toprağın verimliliğine göre değişmek üzere; Alâ (verimli) yerden 60-80 dönüm, evsat (orta halli) yerden 80-100 dönüm ve ednâ (kıraç) yerden 100-150 dönüm arası olarak tespit edilmiştir. Buna göre bir çift, 60-70 dönümlük yer olup, bir çifti tasarruf eden kimseden, resm-i çift ve öşür vergisi alınmıştır. Nim-çift, bir çiftin yarısı yaklaşık olarak 30 dönümlük yer olup, yarım çift tasarruf eden kimseden, nim-çift vergisi

⁴⁷ Nicoară Beldiceanu, **a.g.e.**, s.49-56.

⁴⁸ Nicoară Beldiceanu, **a.g.e.**, s.58.

⁴⁹ Nicoară Beldiceanu, **a.g.e.**, s.58-60.

⁵⁰ Yusuf Oğuzoğlu, **a.g.e.**, s.119.

⁵¹ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, C:II, Ankara 1999, s.189-190.

⁵² Z. Kazıcı, **a.g.e.**, s.199-200.

alınmıştır. Nim-çiftten daha az yer tasarruf eden kimseden ise resm-i bennak vergisi alınmıştır⁵³.

Resm-i Çift: Çift Resmi, bir çeşit toprak kirası olup, üründen alınan bir vergi değildir. Kullanılan toprağın miktarına göre nakit olarak toplanan bir vergi olup hem toprağa bağlı olarak, hem de hane başına alınan bir vergidir⁵⁴. Ancak, toprağı olmayan reayadan da vergi alınması, resm-i çiftin sadece toprağa bağlı olmayıp aynı zamanda hane reislerinden de alınan bir vergi olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir⁵⁵. Görüldüğü gibi resm-i çift, miri arazi sisteminin tatbik edildiği bölgelerde, çift olarak tabir edilen belli büyüklükteki bir araziye tasarruf eden reayanın ödediği vergi olup, Fatih Kanunnâmesi'ne göre reaya, sipahiye yılda toplam 22 akçe vermekle sorumlu tutulmuştur. Bu miktar, XV. yüzyıl ortalarına kadar 22 akçe olarak alınan resm-i çift olup, bu verginin toplanma zamanı harman sonrası iken, XV. yüzyılın sonlarında 1 Mart olarak değiştirilmiştir⁵⁶. Gayrimüslim reaya ispenç vergisi ödediğinden, resm-i çifti yalnızca Müslüman reaya ödemiştir.

Resm-i Çift Bozan: Toprağın boş kalması ve sipahiye tahsis edilmiş olan gelirin azalmasını önlemek amacıyla sipahinin, toprağını terk ederek başka bir yere göç eden veya başka bir işe başlayan reayayı bularak, eski yerine getirmeye hakkı vardır. Ancak, bu kişi aradan on yıl geçtikten sonra bulunursa, artık eski yerine dönmeye mecbur tutulmasa da, “çift bozan resmi” adı verilen vergiyi ödemek zorundadır. Bu vergi, boş bırakılan toprağın büyüklüğüne göre alınmış ya da kişi, yerleştiği yerin sipahisine ödediği öşürün aynısını, eski sipahisine de ödemekle sorumlu tutulmuştur⁵⁷.

İспенç Resmi: Gayrimüslim reaya tarafından ödenen örfi bir vergi olan ispenç vergisi, hem bir baş vergisi, hem de resm-i çiftin karşılığı olarak kabul edilmiştir. İспенç vergisi, tasarruf ettikleri toprak miktarı ve sahip oldukları hayvan sayısına bakılmaksızın, vergi mükellefi yaşına gelmiş olanların hepsinden, aynı miktarda toplanmıştır. XVI. yüzyılda 25 akçe olarak alınırken, daha sonraları bu miktar arttırılmıştır. İспенç resmi XV. yüzyılda, Rumeli toprakları ile kısmen Macaristan ve Doğu Anadolu'da uygulanmış, diğer bölgelerdeki Gayrimüslim reayadan ise Müslümanlarda olduğu gibi çift resmi alınmıştır. ispenç vermekle mükellef olan bir Gayrimüslimin Müslüman olması durumunda, bennâk statüsüne girmiştir⁵⁸.

Bennâk Resmi: Bennâk, çift sahibi reayanın evli olan oğlu olup, eğer hiç toprağı yoksa “caba bennâk”, nim çiftten az toprak tasarruf ediyorsa, “ekinlü bennâk” adını almıştır. Genel olarak ekinlü bennâklar 12, caba bennâklar ise 9 akçe olarak bennâk resmi ödemişlerdir⁵⁹.

Mücerred Resmi: Mücerred, çift sahibi reayanın bekar olan oğlu olup, XV. yüzyılda bazı bölgelerde mücerred resmi alınmazken, bazı bölgelerde ise 3 akçe olarak ödenirdi. XVI. Yüzyılda ise mücerred resmi 6 akçe olarak alınmaya başlanmıştır. Mücerred evlendiği zaman bennak statüsüne girerdi ancak boşandığı zaman tekrar mücerred resmi öderdi⁶⁰.

⁵³ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, **DTCFD**, C:V, Ankara 1947, s.497-498; Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.44.

⁵⁴ Şevket Pamuk, **a.g.e.**, s.44-45.

⁵⁵ Halil İncalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, **Belleten**, C:XXIII, S:92, Ankara 1959, s.583.

⁵⁶ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara 2008, s.138-139; Mehmet Ali Ünal, **a.g.e.**, s.157.

⁵⁷ Neşet Çağatay, **a.g.m.**, s.498-502.

⁵⁸ Halil İncalcık, **a.g.m.**, s.602-608.

⁵⁹ Halil İncalcık, **a.g.m.**, s.589.

⁶⁰ Halil İncalcık, **a.g.m.**, s.586-589.

Tapu Resmi: Miri araziden çiftlik tasarruf eden reayanın, bir defaya mahsus olmak üzere sipahiye ödediği vergidir. Tapu resmi alındıktan sonra miri arazinin tasarruf hakkı, daimi ve irsi bir çeşit kiralık sözleşmesi ile onu işleyecek olan reayaya bırakılmıştır. Tapu resmi, toprağın peşin kirası olmaktan ziyade, toprağı satın almak için ödenen bir paraya benzemektedir. Ancak bu para, miri toprağın mülkiyet hakkını değil, sadece tasarruf hakkını almaya yöneliktir⁶¹.

Bad-ı Heva Vergileri: Örfi vergiler sınıfında yer alan bad-ı heva vergileri, reayanın sahip olduğu veya ürettiği şeylere göre alınan vergi çeşididir. Resm-i Arus (evlenme vergisi), Resm-i Ağnam (koyun vergisi), Resm-i Hinzır (domuz vergisi), Resm-i Asiyab (değirmen vergisi), Resm-i Cürm-ü Cinayet (suçlar üzerinden alınan vergiler), Yave ve Kaçgun Resmi (Kaybolmuş hayvanlar ve bulunan kaçak köleler üzerinden alınan vergiler) gibi vergi çeşitleri, bad-ı heva vergilerine örnek olarak gösterilebilir.

b.b. Rüsüm-ı Şer'iyye (Tekalif-i Şer'iyye)

Hız. Muhammed döneminden günümüze kadar devam eden, esas itibariyle Kur'an-ı Kerim ile Sünnetten kaynaklanan ve bütün İslam ülkelerinde mükelleflerden aynı isim ile tahsil edilen vergilere, "Tekalif-i Şer'iyye" denilmektedir. Şer'i vergilerin başında, Zekat, Öşür, Harac, Cizye ve Pençik gibi vergi çeşitleri gelmektedir⁶².

Öşür (Aşar): Osmanlı Devleti'nde, fethedilen toprakların idaresi devlete geçtiğinden, bu topraklar büyük ölçüde miri hale getirilmiştir. Çiftçiler ise devlete ait bu toprakların daimi kiracısı durumuna gelmişler ve her sene, aldıkları mahsul karşılığında "öşür" adıyla devlete vergi vermişlerdir. Vergi oranı 1/10 ile 5/10 arasında değişmektedir. Her sancağın kanunnâmesinde, bölgeler arasındaki farklılıklar gösterilmiş ve öşür vergisi, aynı yerdeki bütün mahsullerden de aynı oranda alınmamıştır. Ayrıca bazı bölgelerde değişik adlarla anılan vergiler de öşürle birlikte toplandığından, vergi oranında artış görülmüştür⁶³. Anadolu dahilinde toplanan gelirlerin yaklaşık % 31 kadarı doğrudan üretici sınıftan öşür şeklinde alınmıştır⁶⁴.

Öşür vergisi, alındığı mahsulün cinsine göre çeşitli isimler taşımıştır. Resm-i Bağ (üzüm bağlarından alınan öşür vergisi), Resm-i Şıra (pekmezden alınan öşür vergisi), Resm-i Bağçe veya Resm-i Fevakih (meyve bahçelerinden, ürün olgunlaştığı zaman 1/10'dan az olmamak üzere alınan vergi), Resm-i Bostan (kavun, karpuz gibi bostan ürünlerinden alınan vergi), Resm-i Penbe (pamuktan), Resm-i Harir (ipekten), Resm-i Giyah (biçilen çayırlardan), Resm-i Ağ (balıktan), Resm-i Kovan veya Resm-i Küvvare (baldan alınan öşür vergisi) gibi vergi çeşitleri, öşür vergisine örnek olarak gösterilebilir. Ancak, bu mahsuller kazanç için yetiştirildiği takdirde bunlardan vergi alınır. Ev halkının ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda olduğu zaman vergiye tabi değildi⁶⁵.

⁶¹ M. Ali Ünal, **a.g.e.**, s. 169-170.

⁶² Z. Kazıcı, **a.g.e.**, s.87.

⁶³ M. Akdağ, **a.g.e.**, s.193-194; M. Ali Ünal, **a.g.e.**, s.150.

⁶⁴ Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)**, Çev.: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İstanbul 2008, s.36.

⁶⁵ M. Ali Ünal, **a.g.e.**, s.154-155.

Öşür vergisinin toplanması, tımar sisteminin iyi işlediği dönemlerde, devlete yaptığı hizmetler karşılığında sipahiye bırakılmıştır. Ancak, sonradan bazı bozulmalar ve değişiklikler meydana gelmiş ve Cumhuriyetin ilanından sonra bu vergi kaldırılmıştır⁶⁶.

Tımar sisteminde vergi düzenini yani reyanın tımar sahibine karşı olan mali sorumluluklarını: Ürün üzerinden alınan vergiler (harac-ı mukaseme), toprak üzerinden alınan vergiler (harac-ı muvazzaf) ve kişi üzerinden alınan vergiler şeklinde de sınıflandırmak mümkündür⁶⁷.

c. Tımar Hakkının Toplanma Tarzı

Tımar gelirleri, tımar sahibi tarafından doğrudan tahsil edilebildiği gibi, iltizama da verildiği olmuştur⁶⁸.

d. Tımarların Çeşitleri

Tımarların çeşitlerine göre, tımar sahibinin devlete karşı olan sorumlulukları da değişmektedir. Tımarları çeşitli şekillerde sınıflandırmak mümkündür⁶⁹.

d.a. Mülkiyet Hukukuna Göre Tımarlar

Mülkiyet hukukuna göre yani mülk olarak verilip verilmediğine göre tımarlar ikiye ayrılır.

Mülk Tımarlar: Anadolu'nun bazı vilayetlerinde mevcut olan mülk tımarlarında, tımar sahibinin kendisi bizzat sefere gitmeye mecbur olmayıp, sefer anında belirli miktarda cebeli göndermekle yükümlüdür. Bu görevini yerine getirmedeği zaman, tımar alınıp başkasına verilmezdi ancak hazine tarafından tımarın bir yıllık gelirin el konulurdu. Bu tür tımarlar mülk olarak verildiği için, sahibinin ölümü halinde, önce oğluna, oğlu yoksa diğer mirasçılara intikal ederdi. Ancak bunlar, sefer vaktinde mutlaka cebeli göndermek zorundaydılar⁷⁰.

Mülk Olmayan Tımarlar: Belirli hizmetler karşılığında, gelirin bir kısmının tahsisi suretiyle verilen tımarlardır.

d.b. Tımar Arazisinin Gelirine Göre Tımarlar

Fetih yoluyla ele geçirilen bir bölgede, vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımı yapılarak, bunlar tahrir defterlerine kaydedilirdi. Sadece tarımsal topraklar değil, kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenirdi. Daha sonra da bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre "dirlik" adı verilen irili ufaklı birimlere ayrılırdı. En fazla gelir sağlayan dirliklere has, orta boydakilere zeamet, sayıca daha fazla olan küçük dirliklere ise tımar adı verilirdi. Has ve zeametlerin gelirleri padişaha veya maaşlarına karşılık yüksek devlet memurlarına ayrılırken, tımarlar ise bir beratla sipahilere dağıtıldı⁷¹. Tımar arazisinin gelirine göre tımarlar Has, Zeamet ve Tımar olmak üzere üçe ayrılmıştır⁷².

⁶⁶ H. Cin-A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi (Kamu Hukuku-Mali Hukuk)*, Konya 1989, s.297.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 1998, s.221-224; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2010, s.44-47.

⁶⁸ Nicoară Beldiceanu, *a.g.e.*, s.65.

⁶⁹ Tımar çeşitleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz.: İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani", *Bulleten*, C:XV, S:59, Ankara 1951, s.389-399.

⁷⁰ Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C:3, Ankara 1999, s.63; C. Üçok, *a.g.m.*, AHFD, C:1, s.536-537.

⁷¹ Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s.42.

⁷² C. Üçok, *a.g.m.*, AHFD, C:1, s.537.

Has: Senelik geliri 100 bin akçeyi geçen tımarlardır. Havass-i hümâyün ve ümera hasları olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Havass-i hümâyünlerin gelirleri sultanın kendi kişisel kullanımına değil, merkezi devlet hazinesine ayrılmıştır⁷³. Ümera hasları ise, senelik geliri 100 bin akçeden fazla olan dirliklerdir. Bunlar şehzade, vezir, beylerbeyi gibi şahıslara verilirdi. Has sahibi olan kimse, senelik gelirinin her beş bin akçesi için bir cebeli göndermeye mecburdu⁷⁴. Padişah ve hanedana mensup kişilere verilen haslar dışındakiler, vazifede buldukları süre içinde kendilerine aitti. Azillerinde veya ölümleri halinde bu dirliği kaybederlerdi⁷⁵.

Zeamet: Senelik geliri 20 bin akçeden 99.999 akçeye kadar olan dirliklere “zeamet” denir. Subaşı gibi memurlara, eyalet merkezlerindeki defterdarlara ve sancaklarda alay beylerine verilirdi. Zeamet sahipleri, gelirlerinin 20 bin akçesi hariç, her beş bin akçe için bir cebeli beslerlerdi⁷⁶.

Tımar: Senelik geliri 19.999 akçeye kadar olan dirliklere “tımar” denir. Tımarlar, hizmet karşılığı askerlere verilirdi. Tımar sahipleri, senelik gelirlerinden “kılıç” adı verilen belirli bir kısmın ayrılmasından sonra, geriye kalan gelirin her üç bin akçesi için bir cebeli göndermeye mecburdur. “Kılıç bedeli” sipahinin kendi aylığına karşılıktır ve bu bedel, illere göre ve tımarların tezkireli ve tezkiresiz olmasına göre iki bin, üç bin ve altı bin akçe arasında değişmiştir⁷⁷.

Haslar, has sahibi kimselerin vazifesine bağlı olup, vazifeleri devam ettiği müddetçe sürerdi. Zeamet ve tımarlar ise, sahiplerinin ölümü halinde, ölenin oğullarına verilirdi. Cephede ölen tımar sahibinin oğluna, yatakta ölen tımar sahibinin oğlundan daha büyük tımar verilirdi. Böylece, savaşta şehit düşen sipahinin arkasında bıraktığı ailesinin sefalet çekmemesi, ocağının sönmemesi sağlanırdı. Bu durum, sipahinin cephede daha gayretli hizmet etmesine sebep olmuştur⁷⁸.

d.c. Tımar Sahiplerinin Yaptıkları İşlere Göre Tımarlar

Eşkinici Tımarları: Osmanlı tımarlarının çoğu bu çeşitten olup, bu tımarların sahipleri savaş zamanlarında cebelileri ile birlikte cepheye gitmek zorundaydılar⁷⁹.

Mustahfız Tımarları (Koruma Tımarları): Bu tımarların sahipleri, belirli kaleleri korumakla görevliydi. Bu tür tımarların gelirlerinin, bizzat sefere katılan askerlerin tımarlarına nazaran daha az geliri geliri (1.000-2.000 akçe kadar) görülmektedir⁸⁰.

Hizmet Tımarları: Bu tımar sahipleri, saraya ve dini kurumlara belli hizmetlerde bulunmakla görevli olup, sayıları fazla değildi. Saraya lale soğanı, şahin yetiştirmek vs. gördükleri hizmetler arasında yer almaktadırlar⁸¹.

⁷³ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C:I, İstanbul 2000, s.184-185.

⁷⁴ Yılmaz Kurt, *a.g.m.*, s.60-61.

⁷⁵ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.92.

⁷⁶ Yılmaz Kurt, *a.g.m.*, s.61.

⁷⁷ H. Cin, *a.g.e.*, s.78-79; İ. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, s.128-130.

⁷⁸ H. Cin, *a.g.e.*, s.80; C. Üçok, *a.g.m.*, AHFD, C:II, s.83.

⁷⁹ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.97.

⁸⁰ Yılmaz Kurt, *a.g.m.*, s.63.

⁸¹ C. Üçok, *a.g.m.*, AHFD, C:1, s.537.

d.d. Veriliş Şekillerine Göre Tımarlar

Kanuni dönemine kadar, ölmüş tımar sahibinin oğluna tımar, beylerbeyi tarafından verilirken, 1530'da bu usul değiştirilmiş ve beylerbeyinin ancak düşük kıymetli tımarları verebileceği, diğerlerinin ise beylerbeyinin tezkiresi ile İstanbul'dan fermanla verilebileceği esası getirilmiştir⁸². Buna göre veriliş şekilleri bakımından tımarlar, tezkireli ve tezkiresiz tımarlar olmak üzere ikiye ayrılır.

Tezkireli Tımarlar: Beylerbeyinin doğrudan doğruya vermeye yetkili olmadığı, geliri yüksek tımarlardır. Bunlar, beylerbeyi tezkiresi ile divan-ı hümayun tarafından verilmiştir. Beylerbeyliklerinin arazileri aynı büyüklükte olmadığı için, tezkireli ve tezkiresiz tımarlar her beylerbeyliğe göre değişmiştir. Örneğin; Rumeli, Budin, Bosna ve Temeşvar Beyliği'nde geliri 6000 akçeden fazla olan tımarlar tezkirelidir. Buna karşılık Kıbrıs, Kocaeli ve Biga'da ise 5000 akçelik tımarlar tezkireli, aşağısı ise tezkiresizdir⁸³.

Tezkiresiz Tımarlar: Beylerbeyinin doğrudan verme yetkisine sahip olduğu, değeri düşük tımarlardır. Bu tımarların büyüklüğü, eyaletlere göre değişmiştir⁸⁴.

d.e. Mali Bakımdan Tımarlar

Serbest Tımarlar: Tımar sahibinin, miktarı önceden belli olmayan bad-ı heva vergilerini (yaylak, kışlak, cürüm...gibi) alma hakkına sahip olduğu tımarlardır. Padişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarından başka, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdar, divan katipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar gibi bazı görevlilerin tımarları ve bazı büyük devlet memurlarının görevleri süresince devam eden has ve zeametleri, serbest tımarlardandır. Serbest tımarlarda, bad-ı heva vergileri, tam ve müstakil olarak dirlik sahibine aittir⁸⁵.

Serbest Olmayan Tımarlar: Sahibinin, bad-ı heva denilen vergileri alma hakkına sahip olmadığı tımarlardır. Sancak beyi ve subaşılarının, bu çeşit tımarların bad-ı heva vergilerine müdahale etme hakları yoktur⁸⁶.

Bunların dışında, "yurtluk" ve "ocaklık" adı verilen tımarlar da vardır. Bunlar, tersane masraflarını veya bir kalenin muhafızlarının ya da bir şehir veya kasaba memurlarının aylıklarını karşılamak için verilen dirliklerdir. Sahipleri ölen yurtluk ve ocaklık tımarları, ölen kimsenin oğullarına geçerdi⁸⁷.

1.4.5. Osmanlı Tımar Sistemi İle Feodal Toprak Düzeninin Karşılaştırılması

Toprak ve köylüler üzerindeki denetimleri açısından, tımar sahipleri feodal beylerle karşılaştırılmaz. Tımar sahibi, kendisine tahsis edilen vergi gelirini toplamaya yetkili olmasına rağmen, kanunun tanımladığı hizmetlerin dışında toprak ve köylü üzerinde somut bir hakka sahip değildir⁸⁸. Osmanlı reayasının sahip olduğu haklar, Batı'daki serflerin sahip olduğu haklarla kıyaslanamayacak kadar daha medeni ve insanidir. Serfler her şeyi hür insanlar gibi yapma hakkına sahip olmayıp bazı haklardan mahrumdurlar⁸⁹.

⁸² Emine Erdoğan, "Tımar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi", OTAM, S:19, Ankara 2006, s.13.

⁸³ Yılmaz Kurt, a.g.m., s.62.

⁸⁴ C. Üçok, a.g.m., AHFD, C:1, s.537.

⁸⁵ M. Ali Ünal, a.g.e., s.182.

⁸⁶ C. Üçok, a.g.m., AHFD, C:1, s.539.

⁸⁷ H. Cin, a.g.e., s.82.

⁸⁸ H. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, s.158.

⁸⁹ Z. Kazıcı, a.g.e., s.83-84.

Osmanlı Devleti'nde dirlik topraklarının rakabesi (mülkiyeti) devlete ait olup, tımar sahibinin toprak üzerinde herhangi bir hakkı yoktur. Devlet adına toprağı reaya verir ve devletin reyadan alacağı vergilerin bir kısmını kendi adına alır ancak reayanın şahsı üzerinde herhangi bir hakkı yoktur. Avrupa feodalitesinde ise, senyör hem toprağın hem de toprağı işleyen serfin sahibidir. Serf (köle) özgür değildir ve istediğı ile evlenemez. Reaya özgür olup, istediğı kimse ile evlenebilir⁹⁰.

Serf tamamıyla senyöre bağılı iken reayanın, sipahinin hassa çiftliğinde üç gün çalışmak ve sipahinin topladığı öşürü kaleye kadar taşımaktan başka bir zorunluluğı yoktur.

Osmanlı tımar sisteminde reaya ile devlet doğrudan temas halinde olup, sipahi ile reaya üzerinde padişahın otoritesi tamdı. Sipahi, senyörün sahip olduğu siyasi, mali, idari ve ekonomik özerkliğe sahip olmayıp, vergilerin bir kısmı padişahın veya sancakbeyinin adamlarınca toplanırdı. Feodal sistemde ise toprağı işleyenle önce senyörün vassalına, sonra da asıl senyöre bağılı idi⁹¹.

Osmanlı Devleti'nde, sipahinin reaya üzerinde yargı hakkı olmayıp, hem sipahi hem de reaya devletin yargı yetkisine bağılıydı. Tımarlar sadece askeri hiyerarşiye sahip olup, idari ve kazai hiyerarşi yoktu. Buna karşılık feodal sistemde, senyörün serfler üzerinde yargı yetkisi olduğu gibi, para basma, memur atama ve görevden alma gibi siyasi ve idari yetkileri vardı⁹².

Tımarlı sipahiler, ellerindeki toprakları kendileri işleyen veya başkalarına işleten toprak zengini ya da Avrupa'daki feodal beylere benzememekte olup, devlet adına vergi toplayan, asker yetiştiren ve devlet tarafından denetlenen, devletin taşradaki askeri, idari ve mali temsilcisi konumunda olmuşlardır⁹³.

Kısacası, Osmanlı tımar sistemi hiçbir zaman gerçek anlamda feodal bir düzen oluşturmamıştır. Reaya, tımar sahibine ve toprağı bağılı değildir ve hürdür. Ancak, zamanla bu sistem giderek bozulma sürecine girmiştir.

1.4.6. Tımar Sisteminin Bozulması ve Kaldırılması

Tımar Sisteminin Bozulması: XV. yüzyılla birlikte önemli ticaret ve geçiş noktaları üzerinde yer alan Osmanlı Devleti, zamanla Avrupa'da yaşanan coğrafi keşifler gibi değişiklikler neticesinde, bu konumunu kaybetmeğe başlamıştır. İlerleyen dönemlerde transit ticaret gelirlerinin azalması, hızlı fiyat artışı, ekonomik bunalımlar, merkezi ve yerel yönetimlerin bozulması, insan yetiştirme ve yerleştirmede ortaya çıkan aksaklıklar ve yetersizlikler gibi faktörler sonucunda Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine girmesi ile birlikte, miri toprak rejimi de bozulmaya başlamıştır. Dolayısıyla, tımar sisteminde meydana gelen bozulmaların temelinde siyasi, askeri, ekonomik, teknolojik ve demografik sebepler yer

⁹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü*, C:IX, S:53, s.300; Nicoară Beldiceanu, *a.g.e.*, s.99-100; Osman Turan, "İkta", *İ.A.*, C.V/2, MEB Yay., 1993, s.949-959.

⁹¹ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.81-82.

⁹² H. Cin, **Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü**, Ankara 1969, s.83; Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İ.A.*, C:XII/I, MEB Yay., İstanbul 1974, s.286-332.

⁹³ Ş. Pamuk, *a.g.e.*, s.49.

almaktadır. Kanuni döneminde gelişiminin zirvesine ulaşan tımar sistemi, bu dönemden sonra bozulma sürecine girmiştir⁹⁴.

Tımar sisteminin işleyişinde meydana gelen aksaklıklar, Osmanlı maliyesini zorunlu olarak daha çabuk ve güvenilir bir kaynak arayışına yöneltmiş ve sonuçta, *iltizam usulü*⁹⁵ uygulanmaya başlanmıştır. Vezir Rüstem Paşa zamanında tımarlar ilk defa iltizama verilmiştir. Toprak üzerindeki gelirlerin peşin ödeme karşılığında şahıslara ihale edilmesine dayanan iltizam usulünde, tarımsal gelirlerin tahsili, belirli dönemler için ihaleye çıkarılmıştır. Ancak iltizam usulü Osmanlı toprak sistemini bozan unsurlardan biridir. Çünkü, iltizam usulü toprak üzerinde yeni siyasi ve ekonomik güç unsurları yaratarak, halkı bir sömürü ilişkisi içerisine sürüklemiştir. Yani, devlet bütçesindeki açıkların giderek artması, bir yandan iltizam sürelerinin uzatılmasına yol açarken, diğer yandan da iltizam bedelinin giderek artan bir bölümünün mültezimden peşin olarak tahsil edilmesine yol açmıştır. Bu durumda mültezimler, devlete peşin olarak ödedikleri miktardan daha fazlasını elde etmek için reayayı ezmişlerdir⁹⁶. Ayrıca, çeşitli nedenlerle toprak üzerindeki hakkını kaybedenlerin yerine yenisinin atanmaması ve bu gelirlerin mültezimlere verilmesi usulü zamanla daha da sertleşerek, sipahilerin ellerinden tımarlarının alınmasına kadar gitmiştir. Bu durum tımarlı sipahilerin de sonu anlamına gelmekte olup, II. Selim döneminde Sokullu Mehmet Paşa tarafından bu duruma yönelik bazı önlemler alınmışsa da III. Murat döneminde tımar sistemindeki bozulmalar daha da artmıştır⁹⁷. XVI. yüzyıldan itibaren tımarlı sipahiler birbirlerinin arazilerini gasp etmeye başlamışlardır. Önceden bir köy bir tımarlıya bırakılmayıp, sipahi arazisi birkaç köyde dağınık halde bulunurken, sonradan topraklar bir yerde toplanmaya başlanmıştır. Savaşa gitmedikleri halde dirlik sahiplerinin toprakları ellerinden alınmamış ve rejim yozlaşmıştır. XVI. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı ordusunun asıl kuvvetini oluşturan tımarlı sipahiler örgütü dağılmaya başlamıştır⁹⁸.

Kanuni döneminde iki yüz bini bulan tımarlı sipahi ve cebelilerin sayısı, 1768'de yirmi bine düşmüştür. Tımar sisteminin bozulmasına paralel olarak devlet otoritesi de zayıflamış ve bu durumdan yararlanan sipahiler de dirlikleri alıp-satmaya, oğullarına bırakmaya ya da mültezimlere vermeye başlamışlar, sefere gitmedikleri gibi cebeli de beslememişlerdir. Bu durum hukuk kurallarına aykırı olduğu halde, arazilerin sahibi durumuna gelmişlerdir⁹⁹.

1720-1785 yılları arasında yaşamış olan Canikli Ali Paşa'nın Risalesine göre, tımar sisteminin bozulması: Tımar kayıt defterleri seraskere gittiğinde, ne kadar işe yarar tımar varsa, kendi taraftarlarına vermeleri, işe yarar tımarların çoğunun vezir ve devlet ricalinin eline düşmesi, büyük tımar sahiplerinin korkularından gedik peyda etmeleri sebebiyle, kendilerinden yeterince faydalanılamaması gibi üç temel sebebe dayanmaktadır¹⁰⁰.

Çabuk ve yeterli gelir sağlama zorunluluğu dirlik sistemini sarsmış, tımarlar kısa sürede gelir getirmesi amacıyla en yüksek fiyatı veren mültezimlere devredilmeye başlanmıştır. Sistemdeki bozulmaya paralel olarak, rüşvetle vezirleri ve beylerbeylerini avuçlarının içlerine alan dirlik sahipleri, tımarlarının gelirlerini iltizama vermişler ve

⁹⁴ A. Mesud Küçükcalay, "Osmanlı Toprak Sistemi-Miri Rejim-", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C:3, Ankara 1999, s.56.

⁹⁵ İltizam Usulü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.:Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul 1999, s.126-130.

⁹⁶ Ahmet Şahinöz-Özgür Teoman, "Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması: "Tımar", **G. Ü. İ. İ. B. F. Dergisi**, S:3, Ankara 2002, s.74-75.

⁹⁷ Ömer Lütfi Barkan, **a.g.m.**, s.320; A. Mesud Küçükcalay, **a.g.m.**, s.56.

⁹⁸ İlber Ortaylı, **a.g.e.**, s.130.

⁹⁹ C. Üçok, **a.g.m.**, AHFD, C:II, s.90-92.

¹⁰⁰ Y. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.100.

mültezimlerden aldıkları paralarla zevk ve safaya dalmışlar, mültezimler de reyayı zor duruma düşürmüşlerdir¹⁰¹. III. Mehmet döneminde bu durum artarken, tımar kurallarına hiç uyulmamıştır. I. Ahmet döneminde, sadrazam Murat Paşa bu durumu düzeltmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır¹⁰².

IV Murat ise, Koçi Bey Risalesi'nden aldığı ilhamla tımar sistemini ıslah etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, iki defa yoklama yaptırarak haksız yere tımar sahibi olanların tımarlarını geri almıştır. IV Murat'ın başlattığı bu ıslah hareketini, I. İbrahim'in sadrazamı Kemankuş Kara Mustafa Paşa devam ettirmek istemiş ancak başarıya ulaşamamıştır. IV. Mehmet döneminde giderek artan ekonomik sıkıntıyı giderebilmek amacıyla, tımar gelirinin % 50'si müsadere edilmiştir. Köprülü Mehmet Paşa birçok dirlik yoklaması yaptırmış ancak bir sonuç alamamıştır. I. Abdülhamit ve III. Selim dönemlerinde yapılan bazı ıslah çalışmaları da yetersiz kalmıştır¹⁰³.

Tımar Sisteminin Kaldırılması: İyi işlediği sürece devletin temel unsurlarından birini oluşturan Tımar sistemi, çöküş döneminde ülkenin ekonomik hayatını felce uğratmıştır. Tımar sistemi ilk olarak 1703 yılında Girit Adası'nda kaldırılarak, maaşlı memurlar düzeyine geçilmiştir. Diğer yerlerde ise 1812 yılından itibaren tımar verilmemeye başlanmıştır. Sonuçta Tanzimat Fermanı ile tamamen ortadan kaldırılmıştır¹⁰⁴. 1844 yılından itibaren zaptiye teşkilatında ve diğer hizmetlerde kullanılmak suretiyle eski fonksiyonunu kaybederek, yavaş yavaş tamamen ortadan kalkmıştır.

2. Mülk Arazi (Arazi-i Memlûke)

Kanunun çizdiği sınırlar içerisinde kimsenin iznine ihtiyaç duymadan, üzerine ağaç dikme, bina yapma, satabilme, bağışlayabilme ve miras bırakabilme gibi istenildiği şekilde kullanılabilen arazilerdir¹⁰⁵. Yani mülkiyet ve kullanım haklarının herhangi bir şarta bağlı olmaksızın aynı kişiye ait olduğu arazilerdir. Bir başka ifade ile kişilerin üzerinde mutlak mülkiyete sahip olduğu arazilerdir.

2.1. Mülk Arazinin Çeşitleri

Köy ve Kasaba Sınırları İçerisinde Bulunan Mülk Araziler: Büyüklüğü ne kadar olursa olsun, köy veya kasabanın içinde bulunan araziler ile, köy veya kasabanın kenarlarında bulunup büyüklüğü en fazla yarım dönümü geçmeyen ve tetimme-i sükna yani kiler, ahır, kuyu gibi evi tamamlar mahiyette olup, kuyu kazmak, odun koymak gibi çeşitli amaçlar için kullanılan yani oturlan evi tamamlayan bölümlerdir. Şehirlerin etrafında olup, tarım yapılan yerler eğer öşür ya da haraç arazisinden değilse, miri araziden kabul edilmektedir¹⁰⁶.

Önceden mevcut olan köy ve şehirlerde bulunan arsalar, su kanalları vs. mülk olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde öşürlü ve haraçlı topraklar, satış sözleşmesi ile satılan miri

¹⁰¹ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2005, s.100-103; Donald Quataert, **a.g.e.**, s. 37, 51-53.

¹⁰² C. Üçok, **a.g.m.**, AHFD, C:II, s.90-92.

¹⁰³ Y. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.99; M. Ali Ünal, **a.g.e.**, s.202-209.

¹⁰⁴ A. Mesud Küçükcalay, **a.g.e.**, s.57; H. Cin, **a.g.e.**, s.85.

¹⁰⁵ H. Cin, **a.g.e.**, s.26; **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.62.

¹⁰⁶ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.62.

topraklar, mülkiyeti ihya edene ait olan mevat araziden ihya yoluyla elde edilen topraklar üzerinde kurulmuş olan köy ve kasaba dahilindeki yerler de mülk sayılmaktadır¹⁰⁷.

Miri topraklar üzerinde yeni bir köy veya kasaba kurulduğunda, o arazinin mülk olup olmayacağı konusunda görüş ayrılıkları vardır. Bu görüşlerden birine göre; miri arazi üzerinde kurulan köy veya kasaba dahilindeki arazinin mülk olabilmesi için, devletin kuruluş izni verirken, bu yerlerin umumi fayda düşüncesi ile mülk haline geçtiğini açık bir şekilde bildirmesi gerekir. Diğer bir görüşe göre ise; köy veya kasabanın kurulması, o arazinin mülk haline gelmesi için yeterli bir sebep sayılmaktadır. Arazi kanununun kabulünde, üzerinde köy veya şehir kurulan miri toprağın mülk olacağı ve bu topraktan durumuna göre, 1/2 ile 1/3 arasında değişen bir toprak kirasının alınacağı kararlaştırılmıştır¹⁰⁸.

Satış Sözleşmesi (Temlik-i Sahih) İle Miri Araziden Ayrılarak Mülkiyete Dönüşen Topraklar: İslam hukukuna uygun bir satış sözleşmesi ile edinilen mülklerdir¹⁰⁹. Şer'i izne ve kamu yararına bağlı olarak, miri araziden belirli bir miktar ayrılarak şahıslara satılmış ve bedeli peşin olarak alınmıştır. Ancak bu durumun bazı şartları vardır. Bu şartları şu şekilde sıralamak mümkündür¹¹⁰.

- Şer'i hukukun izin vermesi gerekir. Çünkü miri arazi, padişahın satış hakkı (temlik hakkı) bakımından yetim malına benzetilmiştir. Nasıl ki bir çocuğun mallarını veli ya da vasisinin satabilmesi için bazı şartlar gerekiyorsa, hazineye ait bir malın satılabilmesi için de şer'i hukukun buna izin vermesi gerekmektedir.
- Kamu yararının sağlanması gerekir. Miri arazinin satılmasında kamu yararı aranmış olup, bu yarar sadece nakdi bir yarar olmayıp, halkı kalkınmaya teşvik etme ya da bir bölgenin refahını sağlamak için alınan tedbirler de kamu yararından sayılmaktadır.
- Satılacak miri arazinin tayin edilerek belirtilmesi gerekir.
- Vakıf, mevat ve metruk arazi satılamadığı için, satılacak toprağın miri araziden olması gerekir.
- Satış sözleşmesi her iki tarafa da sorumluluk yüklediğinden, mutlaka satış sözleşmesi yapılmalıdır.
- Satış bedelinin peşin olarak alınması gerekir. Bedel tayininde hazinenin durumu dikkate alınmakta olup, eğer hazine darda ise toprak gerçek bedeli ile, hazine darda değilse toprak, kıymetinin iki katı bir bedelle satılmaktadır.

Öşürlü Topraklar: Öşri topraklar, kendi rızaları ile Müslüman olanlara veya savaş yolu ile fethedildikten sonra Müslüman gazilere mülk olarak verilen araziler olup, bu tür topraklar, fetih sırasında Müslümanlara temlik¹¹¹ olunmuş hakiki mülklerdir¹¹². Öşri toprakların gelirinin genellikle 1/10'ü devlete ayrılmıştır.

Öşri toprakların başlıca üç çeşidi vardır. Bunlar, fetih sırasında, fethedilen arazinin 1/5'inin devlete ayrılmasından sonra askere (Müslüman gazilere) verilen topraklar; fethedilen bölge halkının kendi rızaları ile Müslüman olmaları durumunda, bunlara bırakılan topraklar; fetih hareketlerine katılmamış olan Müslümanlara yani fatihlerin dışındaki diğer Müslümanlara verilen topraklardır¹¹³.

¹⁰⁷ H. Cin, a.g.e., s.26-27.

¹⁰⁸ H. Cin, a.g.e., s.26-27.

¹⁰⁹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C:I, İstanbul 2000, s.183.

¹¹⁰ H. Cin, a.g.e., s.28-29.

¹¹¹ Temlik: Mülk olarak verme anlamındadır.

¹¹² H. Cin-A. Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi (Kamu Hukuku-Mali Hukuk)**, Konya 1989, s.297; F. Ongley, a.g.e., s.2.

¹¹³ H. Cin, a.g.e., s.30.

Öşri topraklara sahip olan arazi sahipleri, diğer mal ve mülkleri gibi bu topraklarını da diledikleri gibi tasarruf edebilirler. Ancak elde ettikleri mahsulden, devlete “Öşür Vergisi” ödemek zorundadırlar. Öşür vergisi, şer’i vergilerden olup kamu yararı için üründen alınan 1/10 oranındaki vergidir. Öşür vergisi, genellikle uzun süre saklanması mümkün olan ürünlerin üzerinden alınır ve toprağın verimlilik durumuna göre 1/10 oranı değişebilmektedir. Bu vergi, sosyal amaçlar için kullanılmak üzere toplandığından, öşürlü araziye “arazi-i sadaka” da denilmiştir¹¹⁴.

Haraçlı Topraklar: Savaş yoluyla fethedilen ve mülkiyet hakları, topraktan alınan peşin para ve ürünlerden alınan aynı bir vergi karşılığında, Gayrimüslim ahali elinde bırakılan ya da Gayrimüslim ahali ile barış yapılarak, İslam ülkesine ilhak edilen arazilere “Haraçlı Arazi” denilmektedir¹¹⁵. Bir başka ifade ile, savaş ya da barış yoluyla Müslümanlar tarafından fethedilen ve Gayrimüslim halkın elinde bırakılarak, mülk kabul edilen arazilere, haraçlı topraklar denilmektedir.

Haraçlı topraklardan, “haraç” adı verilen bir vergi alınmıştır. Haraç, savaş sonucunda ele geçirilen topraklarda yaşayan, İslamiyeti kabul etmeyen ancak ehl-i kitap olan arazi sahiplerinden alınan bir vergi olup, Harac-ı Ruus ve Harac-ı Arz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır¹¹⁶.

Harac-ı Ruus: Cizye adı da verilen Harac-ı Ruus, Gayrimüslim vatandaşlardan askerlik hizmetine karşılık olarak yani Gayrimüslimlerin, devlet tarafından korunmaları ve savaşlara katılmamaları karşılığında alınan şer’i bir vergidir.

Cizye mükellefi olmak için; erkek olmak, baliğ olmak, sıhhatli ve çalışabilecek güçte olmak gerekmektedir. Kadınlar, çocuklar, hasta ve sakatlar, çalışabilecek güçte olmayan yaşlı erkekler, sadece hibelerle geçinen rahipler (büyük manastırlarda yaşayanlar buna tâbi değildir) ile köle ve dilenciler, cizye mükellefi değildirler. Ancak, çalışmadığı halde bu vergiyi ödeyebilecek kadar servet sahibi olanlardan cizye alınmıştır. Kısacası cizye, 14-75 yaş arasındaki sıhhatli erkeklerden alınan bir baş vergisidir¹¹⁷. Harac-ı Ruus, maktu cizye ve ruus cizyesi olmak üzere iki kısımdır. Maktu Cizye; fetih esnasında, Gayrimüslimlerle barış yoluyla belirlenen cizye (yılıda bin flori gibi) olup, Rumeli eyaletindeki Eflak, Boğdan ve Erdel vilayetlerinde bu çeşit cizye uygulanmıştır. Ruus Cizyesi ise; devlet reisi tarafından, savaş yoluyla fethedilen ülkelerden, Gayrimüslim halkın maddi durumuna göre şahıs üzerine ve adam başına alınan cizyedir¹¹⁸. Mükelleflerin İslamiyeti kabul etmeleri sonucu bu vergi düşmüştür.

Harac-ı Arz: Haraci arazilerden alınan vergilerden olup, toprağın kendisine ve mahsulüne koyulan vergidir. Harac-ı Mukaseme ve Harac-ı Muvazzaf olmak üzere iki kısımdır. Harac-ı Mukaseme; haraci araziden elde edilen ürün ve meyvelerden, arazinin verimliliğine göre 1/10’dan 1/2’ye kadar alınabilen vergidir. Harac-ı Mukaseme, toprağın verimliliği ile ilgili olup, ancak ürün alındığı durumlarda ödenmektedir, ürünün olmadığı

¹¹⁴ Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi, Nşr.: Sadık Albayrak, s.63.

¹¹⁵ Y. Kurt, a.g.m., s.59-60; Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi, Nşr.: Sadık Albayrak, s.63; F. Ongley, a.g.e., s.2.

¹¹⁶ C. Üçok, a.g.m., AHFD, C:1, s.528-529.

¹¹⁷ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, DTCFD, C:V, Ankara 1947, s.493-495.

¹¹⁸ Neşet Çağatay, a.g.e., s.498-499.

senelerde bu vergi alınmamaktadır. Yıllık ürün sayısı ile bu verginin sayısı aynıdır. Yani, bir sene içerisinde tarlada kaç sefer ürün alınır, bu vergi de o kadar alınır. İki defa ürün alınır, Harac-ı Mukaseme de iki defa alınır. Ancak arazinin boş kaldığı durumlarda Harac-ı Mukaseme alınmaz¹¹⁹. Harac-ı Muvazzafa (Harac-ı Mukataa) ise, ürüne bağlı olmayıp, arazinin yüzölçümüne göre alınan bir vergidir. Haraci arazinin alanı esas alınarak, dönüm başına maktû olarak senede bir defa belli bir miktar alınan vergidir. Tarıma elverişli olan arazi işlenmemiş olsa bile Harac-ı Muvazzafa alınmıştır. Arpa, buğday gibi hububat ekilen arazinin her dönümüne bir dirhem, yoncalık gibi yerlerin dönümüne beş dirhem, ağaçları sık olan bağ ve bahçelerin dönümüne ise on dirhem Harac-ı Muvazzafa alınmıştır¹²⁰.

Mevat Arazinin Tarıma Kazandırılması İle Elde Edilen Topraklar: Tarım yapılan arazi dışında, kullanılmayan kıraç araziler üzerinde bağ-bahçe kurulursa ve buralar tarıma kazandırılırsa, yapının mülkü olarak kabul edilmiştir. Bu durumda o kimse, arazinin kayıtsız-şartsız sahibi olduğu için, bu usul ağaç dikme ve etrafı şenlendirme konusunda teşvik edici bir rol oynamıştır¹²¹.

Arazi-i Ukriye: Köken olarak harac-ı mukasemeye tâbi olan arazidir. Özellikle Bağdat bölgesinde, mülk arazi sahiplerinin ölmesi sonucu, toprakların büyük bir kısmı boşalarak devlete intikal etmiş ve miri arazi haline gelmiştir. Ayrıca, sahibinin beceriksizliği yüzünden işlenemeyen ya da vergi borçlarına karşılık devlet tarafından el konulan topraklar da bazı şartlarla (toprağa karşılık devlete harac-ı mukaseme ödenmesi ve asıl arazi sahibine de mahsulün 1/20 veya 1/25 gibi bir hisse ödenmesi şeklinde) başka bir çiftçiye verilmiştir. Bu durumda, toprağın mülkiyeti sahibinde kalmış ve devlet tarafından kendisine mülkiyet senedi verilmiştir. Arazi-i Ukriye’de mülkiyet sahibine “mülkiyet senedi”, mutasarrıfa da “tapu senedi” verilmesi nedeni ile bu araziye “iki senetli arazi” de denilmiştir¹²².

2.2. Mülk Arazinin Bağlı Olduğu Hukûki Düzen

Mülk arazinin sahibi, arazinin mülkiyet ve tasarruf hakkına sahip olup, araziye dilediği gibi kullanma hakkına sahiptir. Yani araziye satabilir, hibe edebilir ve vakfedebilir. Bu gibi hukuki tasarruflarının yanında, toprağın altına ve üstüne dilediği gibi fiili tasarruflarda bulunabilir. Mülk arazi, sahibinin ölümü durumunda mirasçılara, eğer mirasçısı yoksa devlete intikal etmektedir ve bu durumda miri arazi vasfını kazanmaktadır. Ancak arazinin devlete intikal edebilmesi için, şahsın mirasçısız ölmesi yeterli olmayıp aynı zamanda, vasiyetname de bırakmamış olması gerekir. Köy ve kasaba dâhilinde bulunan, ancak yarım dönümü geçmeyen ve sahibi mirasçısız olarak ölen mülk araziler ise, miri olarak devlete intikal etmemektedir. Bu tür araziler satılarak, geliri devlete ait olmakta ve satın alan kişi de arazinin sahibi olmaktadır¹²³.

3. Vakıf Arazi (Arazi-i Mevkûfe)

Geliri dini, ilmi ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdir. Bu çeşit arazilerde, toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma hakkı, vakfedilen amaca ait olmuştur¹²⁴. Vakıf arazisi, devlet gözetimi altında olmasına rağmen, belirli bir vakıf belgesi (vakfiyye)

¹¹⁹ Z. Kazıcı, a.g.e., s.47; **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.65.

¹²⁰ H. Cin-A. Akgündüz, a.g.e., s.301.

¹²¹ Halil İnalçık, a.g.e., s.183; H. Cin, a.g.e., s.33.

¹²² H. Cin, a.g.e., s.34.

¹²³ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.89; H. Cin, a.g.e., s.35.

¹²⁴ M. A. Ünal, a.g.e., s.124.

çerçevesinde, vakıf mütevellisinin (vakıf idarecisinin) bağımsız tasarruf ve idaresinde olmuştur¹²⁵.

3.1. Vakıf Arazinin Çeşitleri

Vakıflar, vakfedilen arazinin mülk olup olmamasına göre ikiye ayrılmıştır.

Sahih (Hakiki) Vakıflar (Vakf-ı Sahih): Kişinin kendi mülkü olan bir malını vakfetmesi ile ortaya çıkan vakıflara “vakf-ı sahih” denilmiştir. Yalnız, öşür ve haraç arazisi vakfedildiği zaman, öşür ve haracı sakıt olmamakta yani öşür ve haracının yine eskisi gibi verilmesi gerekmektedir¹²⁶. Kısacası sahih vakıflar, vakıf yapma ehliyet ve yetkisine sahip olan bir kimsenin, kendisine ait olan mülk araziye belirli bir amaca tahsisinden doğan vakıflardır.

Tahsisat Şeklinde Olan Vakıflar (Vakf-ı İrsâdi): Miri arazinin belirli bir kısmının gelirinin veya kullanım hakkının ya da her ikisinin birden, padişah tarafından veya padişahın izni ile bir başkası tarafından, belirli bir amaç için tahsis edilmesidir. Bu tür arazinin mülkiyeti devlette kalmakta ve miri araziye uygulanan hükümler, bu tür araziler için de geçerli olmaktadır. Tahsisat; Miri arazinin yalnız menfaatinin yani öşür, haraç gibi vergi gelirlerinin, bir hayır için tahsis edilmesi, miri arazinin yalnız kullanım hakkının bir hayır için tahsis edilmesi ve miri arazinin hem kullanım hakkının, hem de gelirlerinin bir hayır için tahsis edilmesi şeklinde olmak üzere üç şekilde yapılmaktadır¹²⁷.

Vakfedilen gelirlerin, devlet bütçesinden karşılanması gereken eğitim, sağlık gibi hizmetlere tahsis edilmesine “Tahsisat-ı Sahiha”, miri arazinin gelirlerinin, masrafi devlete ait olmayan bir hizmete tahsis edilmesine ise “Tahsisat-ı Gayr-ı Sahiha” denilmektedir¹²⁸.

4. Metrûk Arazi (Arazi-i Metrûke)

Günümüzde kamu malları olarak kabul edilen bu araziler, halkın veya belirli bir köy ya da kasaba halkının tamamının hizmetine sunulan pazar, panayır, yol, köprü, mera, yaylak, kışlak gibi yerlerdir¹²⁹.

4.1. Metrûk Arazinin Çeşitleri

Metrûk arazi ikiye ayrılır.

Halkın Çoğunluğunun (Umûmun) Faydasına Tahsis Edilen Yerler: Genel olarak insanlar için terk olunmuş yollar, köprüler, mesire yerleri, pazar yerleri, namazgâhlar, panayır... gibi herkese açık olan yerlerdir. Bu yerler, bir şehir ya da köy içinde ve bitişiğinde bulunsun bile bunlardan yararlanma hakkı sadece o köy ve şehir ahalisine ait olmayıp, oraya yakın ve uzak bütün köy ve şehir ahalisinin yararlanma hakkı vardır¹³⁰.

¹²⁵ Halil İnalçık, *a.g.e.*, s.184; M. A. Ünal, *a.g.e.*, s.236.

¹²⁶ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.69-70; Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.90; Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul 2003, s.138-139.

¹²⁷ Z. Kazıcı, *a.g.e.*, 139-140; Sadık Albayrak, *a.g.e.*, s.70; Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.90.

¹²⁸ Z. Kazıcı, *a.g.e.*, 139-140.

¹²⁹ H. Cin, *a.g.e.*, s. 38; F. Ongley, *a.g.e.*, s.6.

¹³⁰ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md.5, s.16; **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.70 -71.

Bir veya Birkaç Köy ya da Kasaba Halkının Faydasına Tahsis Edilen Yerler: Mera, yaylak, kışlak, harman gibi yerlerdir. Bu yerlerden yararlanma hakkı, sadece bu yerlerin kendilerine tahsis edildiği halka ait olup, başkalarının buralardan yararlanması yasaktır¹³¹.

4.2. Metrûk Arazinin Bağlı Olduğu Hukuki Düzen

Metrûk arazi, bir tasarruf veya mülkiyet hakkına konu olmayıp, başkalarına zarar vermemek şartı ile herkes bu yerlerden faydalanabilir¹³². Ancak hiç kimse bu yerler üzerinde fiili ya da hukuki bir tasarrufta bulunamaz. Bu yerler alınıp satılamaz ve devlet tarafından herhangi bir şahsa veya cemaate tahsis edilemez. Metrûk araziye tecavüz halinde, bu konuda şahısların ehil olup olmadıklarına bakılmaksızın, bu araziden faydalananlar dava açabilirler. Halkı yüz kişiden fazla olan köyler için bir kişinin dava açması yeterli iken, halkı yüz kişiden az ise, bunların hepsinin birden dava açması gerekir. Devlet, metrûk toprakların mülkiyet hakkına sahip olmadığından, üzerinde hukuki ve fiili tasarruflarda bulunamaz, sadece bu topraklardan yararlanmayı kolaylaştıracak tedbirler alabilir¹³³.

Metrûk arazi rüsuma (vergi sistemi) tâbi değildir¹³⁴. (Ancak bu durumun bazı istisnaları vardır. Mesela, pazar ve panayır gibi yerlerden, kayıtlı olan miktarda bir vergi alınırken, yaylak ve kışlaklardan, yaylak-kışlak resmi, baltalık denilen ormanlık alanlardan ticaret amacıyla kesilen ağaçlardan da öşür alınmıştır.)¹³⁵ Metrûk arazi, tapu ile tasarruf olunamaz¹³⁶. Ayrıca, sınır değişikliği yapılarak, metrûk araziye katılan yerler için metrûk arazi hükümleri uygulanmadığı gibi, metrûk araziden alınan yerler için de yine metrûk arazi hükümleri uygulanmıştır. Yani metrûk arazide değiştirme olayı yoktur¹³⁷.

5. Mevat Arazi (Arazi-i Mevat)

Hiç kimsenin tasarrufunda bulunmayan, metrûk arazi sıfatını taşımayan, köy ve kasabalardan uzakta bulunan, taşlık, kıraç, ekilip-biçilmeyen, ıssız ve boş arazilerdir¹³⁸.

5.1. Mevat Arazinin Şartları

Bir arazinin mevat sayılabilmesi için, hiç kimsenin tasarruf ve mülkiyetinde olmaması aynı şekilde halka terk ve tahsis edilmiş olmaması gerekir. Arazi, köy veya kasabaya uzak olmalıdır. Bu uzaklık yaklaşık 1.5 millik yani yarım saatlik bir yer olarak kabul edilmiştir. Köy ve kasabaya yakın olan yerler, ileride halkın ihtiyaçlarına tahsis edilebileceği için, mevat araziden sayılmamıştır. Eğer sayılırsa, sonradan ihya yolu ile şahısların mülkiyet ve tasarrufuna geçebilme ihtimali vardır. Bu durum, halkın ihtiyaçlarının karşılanmasında güçlük çıkarabileceğinden, bu yerlerin halkın menfaatine terk edilmemiş olması yani faydalanılmayan bir arazi olmasına önem verilmiştir¹³⁹.

¹³¹ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md.5, s.16; **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.70 -71.

¹³² Y. Halaçoğlu, **a.g.e.**, s.90.

¹³³ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md. 96, s.97,101; H. Cin, **a.g.e.**, s. 39-41.

¹³⁴ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md. 91, 95, s.53-54.

¹³⁵ **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s.96, 186-187; **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md. 95, 101, s.54-56.

¹³⁶ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md. 95, s.54.

¹³⁷ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md. 98, s.55.

¹³⁸ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md. 6, 103, s.16, 58; F. Ongley, **a.g.e.**, s.6.

¹³⁹ **Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Md. 6, 103, s.16, 58; **Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, s. 71-72; H. Cin, **a.g.e.**, s. 43-45.

5.2. Mevat Arazinin Bağlı Olduğu Hukuki Düzen

Bir yerin mevat araziden sayılıp sayılmaması, o arazinin ihya edilip edilemeyeceğine bağlıdır. İhyanın şartları arasında; padişahın izni olması, ihya olarak kabul edilen bir fiilin (tohum ekmek, fidan dikmek, nadas etmek, duvar çekmek gibi...) icrası ve ölü araziye ihya için izin alan kimsenin üç yıl içinde bu araziye ihya etmesi gerekir¹⁴⁰. Ölü araziye ihya eden kimse, toprağın ancak kullanım hakkına sahip olmakta, toprağın mülkiyeti devlete geçmektedir¹⁴¹. Diğer bir ifade ile ihya edilen ölü arazi, miri arazi vasfını kazanmaktadır.

Sonuç

Her devletin içinde bulunduğu dönemin şartları, coğrafyası ve sahip olduğu askeri, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel koşullara bağlı olarak şekillenen toprak sistemi, bir medeniyetin yapısının ve gelişim sürecinin anlaşılmasında büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı toprak sistemi de, İslam arazi hukuku, kendinden önceki Türk-İslam devletlerindeki uygulamalar ve fethedilen geniş topraklarda, eskiden beri uygulanan örf ve adetler doğrultusunda şekillenmiş olup, kişi ve toplum menfaatlerini gözetleyen, sosyal adaletçi bir sistemdir.

Oldukça geniş bir coğrafyaya hakim olan Osmanlı Devleti'nde, ülkenin her tarafında geçerli olan tek tip bir toprak sisteminin uygulanması çok kolay ve mümkün olmadığından, her bölgenin sahip olduğu çeşitli özelliklere göre şekillenen istikrarlı bir yapı oluşturulmaya büyük önem verilmiştir. Bu doğrultuda, 1858 Tarihli Arazi Kanunu'ndan önce her eyalet için ayrı ayrı kanunnâmeler çıkartılmaya çalışılmıştır. 1858 tarihli Arazi Kanunu ile Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi, ayrıntılı ve toplu bir şekilde düzenlenerek, yeni esaslara bağlanmıştır. Aynı şekilde toprak, ürün ve kişiden alınacak vergiler de bu doğrultuda düzenlenmeye çalışılmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti'nde toprakların statüsü; Mirî Arazi (arazi-yi emiriyye), Mülk Arazi (arazi-yi memlûke), Vakıf Arazi (arazi-yi mevkûfe), Metrûk Arazi (arazi-yi metrûke) ve Mevat Arazi (arazi-yi mevât) şeklinde belirlenmiştir.

Özellikle miri arazi rejimi, Osmanlı toprak sisteminin temel unsuru olup ekonomik, sosyal, siyasal ve askeri amaçlar doğrultusunda başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Toprağın mülkiyetinin devlete ait olduğu bu sistemde, sosyal devlet anlayışı içerisinde toprak ve insan ilişkileri düzenlenmiştir. Bu sistemin iyi işlediği dönemlerde tarımsal üretim artmış, köylü topraksız kalmamış, ekonomik ve askeri açılarından devlet sağlam bir yapıya sahip olmuş ve toprak ağalığı ortaya çıkmamıştır.

Ancak miri toprak rejimi de gelişiminin zirvesine çıktıktan sonra, zamanla özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yozlaşmaya başlamıştır. Alınan tedbirler bozulmanın önünü alamamıştır. Bu sistemin bozulmasına bağlı olarak sosyal, ekonomik, askeri ve siyasi sıkıntılar da artmış ve bu süreç, devletin zayıflamasına, kişi ve toplum menfaatlerinin bozulmasına, devlete olan güvenin sarsılmasına yol açmıştır.

¹⁴⁰ Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak), Çev.: Zeynep Altok, İstanbul 2010, s. 18-20.

¹⁴¹ H. Cin, **a.g.e.**, s. 46-47; Halil İnalçık, **a.g.e.**, s.184.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi**, C:II, Ankara 1999.
- AKGÜNDÜZ Ahmet ve ÖZTÜRK Said, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999.
- Arazi Kanunnâmesi**, Haz.: Orhan Çeker, Ebru Yay., İstanbul 1985.
- ARICANLI Tosun, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak), Çev.: Zeynep Altok, İstanbul 2010, s.131-142.
- Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz.: A. Nihal Atsız, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1985.
- BARKAN Ömer Lütfi, "Öşür", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, Gözlem Yay., İstanbul 1980, s.281-290.
- BARKAN Ömer Lütfi, "Tımar", **İ.A.**, C:XII/1, MEB Yay., İstanbul 1974, s.286-332.
- BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", **Ülkü**, C.IX, S.53.
- BELDİCEANU Nicoară, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar**, Çev.: M. Ali Kılıçbay, Teori Yay., Ankara 1985.
- Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi**, Nşr.: Sadık Albayrak, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1973.
- CİN Halil ve AKGÜNDÜZ Ahmet, **Türk Hukuk Tarihi (Kamu Hukuku-Mali Hukuk)**, Konya 1989.
- CİN Halil, **Miri Arazi ve Bu Arazinin Mülk Haline Dönüşümü**, Ankara 1969.
- CİN Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Konya 1992.
- ÇAĞATAY Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", **DTCFD**, C:V, Ankara 1947, s.483-511.
- DEMİRCİ Mustafa, **İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, İstanbul 2003.
- DEVELLİOĞLU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara 1996.
- ERDOĞAN Emine, "Tımar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi", **OTAM**, S:19, Ankara 2006, s.175-187.
- GENÇ Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul 2005.
- HALAÇOĞLU Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1995.
- İNALCIK Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak), Çev.: Zeynep Altok, İstanbul 2010, s. 15-34.
- İNALCIK Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", **Belleten**, C:23, S: 92, Ankara 1959, s.575-610.
- İNALCIK Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C:I, İstanbul 2000.
- KAZICI Ziya, **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, İstanbul 2005.
- KAZICI Ziya, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul 2003.

- KENANOĞLU M. Macit, “1858 Arazi Kanunnâmesi ve Uygulanması”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S:I, 2006, s.107-138.
- KÖPRÜLÜ Fuad, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul 1981.
- KÖPRÜLÜ Fuad, **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu**, Ankara 1999.
- KURT Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.59-65.
- KÜÇÜKKALAY A. Mesud, “Osmanlı Toprak Sistemi-Miri Rejim-”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C:3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.53-58.
- MEHMED NEŞRİ, **Kitâb-ı Cihannümâ (Neşri Tarihi)**, C:I, Haz.: Faik Reşit Unat-Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- OĞUZOĞLU Yusuf, **Osmanlı Devlet Anlayışı**, İstanbul 2000.
- ONGLEY F., **The Ottoman Land Code**, London 1892.
- ORTAYLI İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara 2008.
- PAMUK Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, İstanbul 2010.
- QUATAERT Donald, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)**, Çev.: Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İstanbul 2008.
- SAMİ Şemseddin, **Kamus-u Türki**, İkdam Matbaası, İstanbul 1317.
- ŞAHİNÖZ Ahmet ve ÖZGÜR Teoman, “Osmanlı Tarımında Bir Sistem Tartışması: “Tımar”, **G. Ü. İ. İ. B. F. Dergisi**, S:3, Ankara 2002, s.67-88.
- TABAKOĞLU Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 1998.
- TURAN Osman, “İkta”, **İ.A.**, C.V/2, MEB Yay., 1993, s.949-959.
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, “Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakani”, **Bellekten**, C:XV, Ankara 1951, S.59.
- ÜÇOK Coşkun, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Tımarlar”, **AHFD**, C:II, S:1, s.73-95.
- ÜÇOK Coşkun, “Osmanlı Devlet Teşkilatından Tımarlar”, **AHFD**, C:I, S:4, Ankara 1944, s.525-551.
- ÜNAL Mehmet Ali, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta 1998.